

İLETİŞİM SOSYOLOJİSİNE YENİ YAKLAŞIMLAR AİLE, DİJİTALİZM VE YAPAY ZEKA

EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül TANRIVERDİ

Dr. Öğr. Üyesi Vefa ADIGÜZEL

Dr. Sevra Su TATLIOĞLU

Dr. Şevket Burak IŞIK

Yücel FİDAN

ISBN: 978-625-5753-21-2

Ankara -2025

**İLETİŞİM SOSYOLOJİSİNE YENİ
YAKLAŞIMLAR
AİLE, DİJİTALİZM VE YAPAY ZEKA**

EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül TANRIVERDİ
ORCID ID: 0000-0002-5046-4618

YAZARLAR

Dr. Öğr. Üyesi Vefa ADIGÜZEL¹

Dr. Sevra Su TATLIOĞLU²

Dr. Şevket Burak IŞIK³

Yücel FİDAN⁴

¹Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
Bingöl, Türkiye
vefaadiguzel@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8901-4251

²Bağımsız Araştırmacı, İzmir, Türkiye
sstatlioglu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5236-0161

³Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye
sevketburakisik@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5544-6307

⁴Bingöl Devlet Hastanesi Çocuk İzleme Merkezi, Bingöl, Türkiye
fidanyucl@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5027-2125

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17750272>

Copyright © 2025 by UBAK publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. UBAK International Academy of Sciences Association Publishing House®

(The Licence Number of Pubicator: 2018/42945)

E mail: ubakyayinevi@gmail.com

www.ubakyayinevi.org

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

UBAK Publishing House – 2025©

ISBN: 978-625-5753-21-2

November / 2025

Ankara / Turkey

ÖNSÖZ

İletişim ve medya bağlamlı toplumsal tartışmalar Sosyolojide güncel, yeni bir araştırma alanı olarak değerlendirilebilir. Birçok disiplinin kesişim noktasında bulunan iletişim bilimleri sosyolojik olarak teknolojik araçlarının olanak tanıdığı toplumsal yaşamdaki değişmelere yer verir. İletişim sosyolojisi teknolojik araçlar ile toplum yapısı arasındaki gerilimi veya uzlaşmayı toplumsal yapı/ birey, geleneksel ve yeni medya araçları ortaklığında ele alır. Bu kesişimler olgunun uygulamalı yahut kuramsal temelli ele alınmasına olanak tanır. Bu çalışma iletişim sosyoloji bağlamlı güncel araştırma konularını teorik ve uygulamalı yönlerle ele almak için tasarlanmıştır.

Bireyi toplumsal yapı içerisinde değerlendiren makro sosyolojik perspektifin tersine; bireyi sosyal etkileşim, sembolik, iletişim teknolojileri düzlemleri ele alan iletişim ve medya sosyolojisi, Sosyoloji disiplininin mikro alt dallarından birisidir. Bu mikro alt dal, iletişim teknolojilerinin bireyin sosyalleşme sürecinde nasıl bir role sahip olduğu eksenli tartışmalarını sürdürür. Toplumların tarihsel süreçteki en önemli kırılma noktasının Sanayi devrimi olduğu yaygın kabul gören bir görüşken; iletişim teknolojilerindeki değişimler insanlığın toplumsal evriminde ikinci bir devrim olarak nitelendirilebilir. Dijital teknolojiler sadece iletişim araçlarının icadından ibaret olmamakta; emek, gözetim ve iktidar şekillerini yeniden şekillendiren sosyolojik unsurlara sahip olmaktadır.

Bu eser iletişim sosyoloji kapsamlı alanında akademik olarak profesyonel üç akademisyenin yazılarından oluşmaktadır. İlk bölümde

Dr. Vefa Adıgüzel ve Yücel Fidan tarafından yazılan araştırma sunulmaktadır. Burada iletişim sosyoloji, aile sosyolojisi ve özel gereksinimli çocuklar kesişiminde yer alan “Özel eğitim desteği alan zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin karşılaştıkları güçlükler ve deneyimler” isimli araştırma bulunmaktadır. İkinci bölümde Dr. Sevrâ Su Tatlıoğlu’nun çalışması bulunur. Bu kısımda “Dijital Kapitalizmin Kuramsal Haritası: Bell’den Zuboff’a Sosyolojik Düşüncenin Dönüşen Eksenî” başlıklı yazıyla iletişim sosyolojisine teorik bir tartışma getirilmektedir. Üçüncü bölümde Dr. Şevket Burak Işık’ın çalışmasına yer verilmektedir. Bu bölümde “Büyük veri epistemolojisinden yapay zekâ çağına: sosyolojik bilginin yeniden tahayyülü” isimli yazıyla yapay zekâ teknolojilerine sosyolojik bağlamlı tartışma sunulmaktadır.

Yazar Dr. Vefa Adıgüzel ve Yücel Fidan çalışmalarında özel eğitim desteği alan zihinsel engelli çocukların ailelerinin karşılaştıkları güçlükleri ve deneyimleri ele almaktadırlar. Engellilik esasında toplum tarafından inşa edilen, aile içi iletişim ve dijitalleşme sayesinde sosyal desteğe ve bilgiye erişimin önemini ön plana çıkaran çok yönlü bir olgudur. Zihinsel engellilik bir dezavantaj olup ailelerin psiko-sosyal, ekonomik, psikolojik ve sağlık yönleriyle zorluk yaşatabilmektedir. Yaşanan bu deneyimlerde aileler toplumsal alanda damgalanma, dışlanma gibi sorunlarla yüzleşmektedirler. Araştırmacılar bu çalışma ile ailelerin zihinsel engelli çocuğa sahip olmaya yönelik deneyimleri sunmuşlardır. Saha çalışmasından oluşan araştırmada örneklem grubu 10 aileden oluşmuş; yarı yapılandırılmış mülakat türüne göre veri toplanmıştır. Bulgular betimsel olarak raporlanmıştır. Araştırmanın

yapıldığı ailelerin sosyo-ekonomik düzeyi zayıf bireyler olduğu görülmekte; yoksulluğa bağlı olarak eğitim, psikolojik, toplumsal alanlarda zorluklar yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Aileler engelli çocuğun bakımını yapmaktan kaynaklı stres, kaygı ve tükenmişlik yaşamaktalar; çocukların geleceğinden endişe duymaktalardır. Çocuklar sosyal hayatlarında akranlarıyla uyum sorunu yaşamakta; normal çocuklar tarafından dışlanmaktalardır. Benzer şekilde ailelerde yakınları ve sosyal çevreleri tarafından dışlanabilmekte, ötekileştirilebilmektedir. Gerek engelli bireylerin gerek ailelerinin sosyal destek mekanizmalarına erişiminde dijitalleşme önemli rol oynamakta; eğitimde fırsat eşitsizliğini dengelemede araçsal rol üstlenebilmektedir.

Yazar Dr. Sevrâ Su Tatlıoğlu dijitalleşmeye yönelik karşılaştırmalı ontolojik yaklaşımıyla diyalektik bir tutum sergiler. Dijitalleşmenin avantajlarını ve dezavantajlarını diyalektik bir usulle ele alması çalışmasını özgün kılmaktadır. Araştırmacı, iletişim ve medya sosyolojisine üç kuramsal eksen üzerinden tartışma yapar. Bunlar enformasyon toplumu, ağ toplumu ve dijital kapitalizm kavramlarıdır. Enformasyon toplumuyla dijitalleşme sonucunda meydana gelen çelişkileri ele alınmakta; dijitalleşmenin hem özgürleşme potansiyeline sahip olduğu hem de gözetim, tahakküm aracı olarak görüldüğü belirtilmektedir. Ağ toplumu kavramıyla ise teknolojiye dayatılan köktenci iyi veya kötü yaklaşımları eleştirilmekte; yapı/birey etkileşiminde sosyal ağların fırsat olmasının yanı sıra krizlere olanak tanıdığına değinilmektedir. Dijital kapitalizm kavramıyla ise

dijitalleşmenin kapitalizmin yeni bir sömürü ve gözetim stratejisinde araçsal rol üstlendiği belirtilebilir. Bu noktada sosyolojinin dijitalleşmedeki rolünün neler olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Bu noktada Sosyolojinin görevi dijital çağdaki toplumsal açmazları açıklamak; dijital toplumun gelecekte bir alternatif olup olmayacağını ele almaktır.

Dr. Şevket Burak Işık tarafından “Büyük Veri Epistemolojisinden Yapay Zekâ Çağına: Sosyolojik Bilginin Yeniden Tahayyülü” isimli bölümüyle yapay zekâ temelli dijital teknolojilerin toplumsal yaşamda meydana gelen epistemolojik dönüşümler ele alınmaktadır. Sosyolojinin toplumsal alanları nerelerdir? Sorusuna yanıt aranması, bu sorunun öznesinin değiştirilmesi sadece yapı/birey etkileşimlerini değil, Sosyolojiyi aynı zamanda makine-insan arasındaki ortaklıklara göre de şekillendirmektedir. LLM (Büyük Dil Modelleri) bireysel anlam üretimini kolektif veri desenlerine çevirmekte; birey-toplum ilişkisini yeniden kodlamaktadır. Sosyoloji bu teknolojik ilerlemelerin toplumsal veçhesinde yer almakta; ayrıca bu teknolojilerin kullanıcısı olmaktadır. Teknolojinin toplumsal bağlamlardan koparılması deterministik yaklaşımları yetersiz bıraktırmaktadır.

Teknolojik gelişmelerin sosyolojik bağlamda dezavantajları olduğu kadar avantajları önem arz etmektedir. Bu eserde iletişim teknolojilerine yönelik açmazlar, toplumsal katkılar düalist yaklaşımla ele alınmıştır. Sosyal sorunları makro düzeyde ele alan sosyoloji disiplini, güncel tartışmalardan olan yapay zekâ ve dijital çağ ile beraber mikro konuların merkezine çekilmektedir. İletişim

sosyolojisine yönelik tartışmaların devam edeceği; bu kitapta yer alan konuların gelecekte Sosyolojinin temel alanları arasında yer alacağı, gelecekteki araştırmacılara yol göstereceği düşünölmektedir.

28.11.2025

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betöl TANRIVERDİ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

İletişim Faköltesi

Gazetecilik Bölümü, Sosyolog.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... 4

BÖLÜM 1

**ÖZEL EĞİTİM DESTEĞİ ALAN ZİHİNSEL ENGELLİ
ÇOCUĞA SAHİP AİLELERİN KARŞILAŞTIKLARI
GÜÇLÜKLER VE DENEYİMLER.....(10-49)**

Vefa ADIGÜZEL

Yücel FİDAN

BÖLÜM 2

**DİJİTAL KAPİTALİZMİN KURAMSAL HARİTASI: BELL'DEN
ZUBOFF'A SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN DÖNÜŞEN
EKSENİ.....(50-81)**

Sevra Su TATLIOĞLU

BÖLÜM 3

**BÜYÜK VERİ EPİSTEMOLOJİSİNDEN YAPAY ZEKÂ
ÇAĞINA: SOSYOLOJİK BİLGİNİN YENİDEN TAHAYYÜLÜ
.....(82-119)**

Şevket Burak IŞIK

BÖLÜM 1

ÖZEL EĞİTİM DESTEĞİ ALAN ZİHİNSEL ENGELLİ ÇOCUĞA SAHİP AİLELERİN KARŞILAŞTIKLARI GÜÇLÜKLER VE DENEYİMLER

Dr. Öğr. Üyesi Vefa ADIGÜZEL

Yücel FİDAN

GİRİŞ

Engellilik, toplum tarafından üretilen dezavantajlılık süreçleriyle birlikte ele alınması gereken çok boyutlu bir olgudur. Aile içi iletişim ve destek mekanizmaları, engelli bireylerin deneyimlerini belirlerken, dijitalleşme bilgiye erişim ve sosyal destek süreçlerini şekillendiren önemli bir faktördür. Bu nedenle engellilik, dezavantajlılık, aile içi iletişim ve dijitalleşme ilişkisi, zihinsel engelli çocuk sahibi ailelerin yaşadığı güçlükleri anlamada temel bir çerçeve oluşturmaktadır.

Engellilik, her zaman güncelliğini koruyan bir konu olup, yapılan çalışmalarla özellikle engellilerin ve onların yakınlarının yaşamış oldukları zorluklar literatüre kazandırılmaktadır. Bu konuda yaşanan sorunların tespiti büyük önem taşımaktadır. Engellilere yönelik erişilebilir hizmetlerin, ihtiyaca uygun çözümler sunacak şekilde sağlanması gerekmektedir. Özellikle mental retardasyon tanısı almış engelli bireylerin ailelerinin karşılaştığı problemler oldukça fazladır. Engelli çocuğa sahip aileler, sosyal, ekonomik, psikolojik ve sağlık sorunları yaşamaktadır. Zihinsel engelli çocukların, normal gelişim gösteren akranlarına kıyasla daha fazla tedavi masrafları, bakım ihtiyaçları ve

özel ilgi gereksinimleri vardır. Zihinsel engelli çocuklar, doğuştan ya da sonradan yaşadıkları olumsuz yaşam deneyimleri nedeniyle akranlarına göre zihinsel gelişimlerinde gerilik gösterebilirler. Bu durum, engelli birey ve ailesi için çeşitli dezavantajlara yol açmaktadır. Zihinsel engelli çocukların, normal gelişim gösteren çocuklara kıyasla yapabilecekleri çok sınırlıdır, bu da önemli bir dezavantaj teşkil etmektedir. Ayrıca, diğer insanların oluşturduğu zorluklar da olumsuz sonuçlara yol açmaktadır. Engelli çocuklara yönelik damgalanma, sosyal dışlanma veya görmezden gelme gibi olumsuz tutumlar mevcuttur. Engelli çocukların ebeveynleri, çocuklarını çok daha fazla korumak durumundadır. Özellikle zihinsel engelli çocukların algılama ve kavrama becerileri, akranlarına göre geride olduğu için kendilerini tehdit ve risklerden koruyamayabilirler. Bu sebeple aileler, daha korumacı bir tutum sergilemek zorundadır.

Türkiye'de engelli nüfusuna yönelik hukuki düzenlemeler, 5378 sayılı 01.07.2005 tarihli "Engelliler Hakkında Kanun" ile önemli yenilikler ve yasal düzenlemeler getirmiştir. Bu kanunun 1. maddesinde, kanunun amacına yer verilmiştir: "Bu Kanunun amacı; engelliliğin önlenmesi, engellilerin sağlık, eğitim, rehabilitasyon, istihdam, bakım ve sosyal güvenlik sorunlarının çözülmesi, her bakımdan gelişmelerinin sağlanması ve önlerindeki engellerin kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınması ve topluma katılımlarının sağlanmasıdır." Bu maddenin amacı doğrultusunda, engelli bireylere yönelik eğitim, sağlık, rehabilitasyon, istihdam gibi alanlardaki sorunların çözülmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda, bu maddede engellilerin topluma maksimum düzeyde katılımını sağlamayı amaçlayan düzenlemeler de yer almaktadır. 5378 sayılı Kanun'un bir diğer önemli özelliği, aile birliğine verilen önemdir.

Engelli bireye sunulacak hizmetlerin aile birliğini koruyacak şekilde sunulması gerektiği de vurgulanmaktadır. İlgili kanunla engelli bireylere bazı haklar tanınırken, bu hakların kamu otoritesi tarafından güvence altına alındığı ifade edilmiştir (Burcu, 2007: 46). 2005 tarihli 5378 sayılı "Özürnlüler Kanunu", 2013 yılında "Engelliler Hakkında Kanun" olarak değiştirilmiş ve 2014 yılında Türkiye'nin de imzaladığı "Engelli Kişilerin Haklarına Dair Uluslararası Sözleşme" çerçevesinde ülkemizde bazı düzenlemeler yapılmıştır (Seyyar, 2015: 167). Engelli bireylerin yaşadıkları sorunları çözmeye yönelik yapılan yasal düzenlemeler, engelliler ve aileleri için olumlu bir gelişmedir. Bu düzenlemeler, engelli bireyler ve ailelerinin geleceğe daha iyimser bir şekilde bakmalarına olanak tanımaktadır.

Bu noktada, sadece engelli bireyi değerlendirmek sınırlı olacaktır. Çünkü engelli bireye bakım veren aileleri de göz önünde bulundurmak önemlidir. Engelli bireye bakım ve destek veren ailelerin yaşadığı zorluklar, engelli bireyi, ailesini ve yakın çevresini etkilemektedir. Engelli birey için aile önemli olduğundan aileyi merkeze alan uygulamalar hayata geçirilmelidir. Aile fonksiyonlarının sağlıklı işlemesi, engelli birey ve ailesi için büyük bir gerekliliktir. Bu bağlamda, engelli çocukları ve ailelerini anlamak, diğer normal aileler gibi görmek ve sosyal yapıları içerisinde değerlendirmek önemlidir (Cavkaytar, 2005: 16). Bu uygulama, engelli bireyin çevresiyle etkileşimini analiz etmek için gereklidir. Anayasanın 41. Maddesi'nde yer alan "Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle annenin ve çocukların korunması, aile planlamasının öğretimi ve uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır" ifadeleri ile aile kurumu anayasal güvence altına alınmıştır (Özdemir, 2013: 59). Anayasadaki bu düzenleme,

aile kurumu ve ailenin refahını korumaya yönelik bir düzenleme olup, engellilere ve ailelerine verilecek hizmetlerin önemini de ortaya koymaktadır. Engelli bireylerin ve ailelerinin karşılaştıkları zorlukları daha iyi anlayabilmek için, ailelerin sosyo-demografik özelliklerini belirleyen araştırmaların yapılması gerekmektedir (Aksoy, 2013: 105). Çünkü bu aşama, engelli çocuğun ihtiyaç duyabileceği bölümleri belirlemede, hangi aşama ve ölçüde desteğin sağlanacağına karar vermede önemlidir.

Özel gereksinimi olan çocuklar, zihinsel ve iletişimsel gelişim, duyu organları, davranış ve fiziksel farklılıklar açısından çeşitli gruplara ayrılır (Ataman 2009: 25). Zihinsel engellilik, engellilik türleri arasında yaygın bir engellilik türüdür ve hafif, orta, ağır ve çok ağır olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Zihinsel engellilik, sürekli bir durum olup, özellikle çocuklarda önemli kısıtlamalar ve güçlükler yaratmaktadır. Zihinsel engeli olan çocuklar, akademik başarı, sosyal ilişkiler kurma ve temel gereksinim becerilerini yerine getirme konusunda zorluk yaşarlar. Bu zorlukların derecesi, zihinsel engelin derecesine bağlıdır. Zihinsel engelli bireylerin bazı önemli becerileri yerine getirememesi, ailelerinin maddi ve manevi yüklerini artırmasına neden olur.

Tüm bu durumlar göz önüne alındığında, engellilikle ilgili yapılacak politikalar ya da yasal düzenlemeler, engelli birey ve ailesini birlikte düşünerek oluşturulmalıdır. Ailelerin karşılaştıkları sorunların minimize edilmesi ve engellenmesi, engelliler ve aileleri için büyük bir yarar sağlayacaktır. Çünkü engelli çocuğa bakım veren bireylerin sorunlarının çözülmesi, ailenin refahı için büyük önem taşımaktadır. Aile faktörü, tüm çocuklar için önemli olsa da, engelli çocukların ailelerinin desteğe ve güce

daha fazla ihtiyacı vardır. Zihinsel engelli çocuklar, daima birinin gözetimine, denetimine ve bakımına ihtiyaç duyarlar.

Bu araştırma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, araştırmanın temel kavramları ele alınarak engellilik, engelli sosyal politikaları, zihinsel engellilik, zihinsel engelli aile gibi kavramlar açıklanmıştır. İkinci bölümde araştırmanın konusu, amacı, önemi ve problemi aktarılmıştır. Araştırmanın örneklemi belirlenmiş, kullanılan yöntem ve teknikler açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, araştırmanın bulgularına yer verilmiş ve zihinsel engelli çocuk sahibi ailelerin karşılaştıkları güçlükler, sorunlar ve deneyimler tartışılmıştır. Son bölümde ise araştırmanın sonuçları ve önerileri sunulmuştur.

1.Engellilik

Engellilik, aileyi, toplumu ve tüm insanlığı ilgilendiren fiziksel, zihinsel ve sosyal bir sorundur. Engellilik konusu sadece engelli bireyi değil, çevresindeki insanları da etkilemektedir. Ancak, bu durumun her bireyi eşit derecede etkilemediği söylenebilir. Özellikle engelli bireyler ve onların aileleri daha fazla etkilenmektedir. Engelliliğin farklı tanımları yapılmaktadır. Genel olarak engellilik, "doğum öncesi, doğum sırasında veya sonrasında, geçirdiği bir rahatsızlık veya kaza sonucu, vücuttaki bazı organların kısmen veya tamamen işlevini kaybetmesi ve bunun sonucunda engelli bireyin bakıma ve ilgiye ihtiyaç duyması" şeklinde tanımlanabilir. Ayrıca, "herhangi bir sosyal kesimin (engelliler, yaşlılar, hastalar ve genel olarak dezavantajlı gruplar) beden, zihin, duygu veya ruhsal durumlarında karşılaşılan çeşitli sorunlar, fonksiyonel sınırlamalar (yetersizlikler) sonucunda sosyal hayata uyum sağlamakta zorlanması ve günlük

ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekmesidir. Yetersizlik nedeniyle, kişinin yaş, cinsiyet ve sosyo-kültürel faktörlere bağlı olarak sosyal rolünü yerine getirmesinin engellenmesidir" (Seyyar ve Genç, 2010: 200).

2.Zihinsel Engellilik

Zihinsel yetersizlik, doğum öncesi, doğum anı veya doğum sonrası meydana gelen ve merkezi sinir sistemi üzerinde olumsuz etkiler yaratan çeşitli sebepler sonucunda, zihinsel fonksiyonların azalması ve zihinsel gelişimin gerilemesiyle ortaya çıkan bir durumdur. Bu durum, bireylerde sosyal ve akademik davranışlarda eksikliklere yol açmaktadır (Esen, 2003: 10). Zihinsel yetersizlik, hastalık, kaza veya doğuştan kaynaklanan rahatsızlıklar ve bu durumlara bağlı olarak zihin fonksiyonlarının normal şekilde işlememesi nedeniyle meydana gelir (Seyyar ve Genç, 2010: 859).

2.1.Zihinsel Engelin Nedenleri

Zihinsel engelin pek çok nedeni bilinmekle birlikte, bazı nedenler hâlâ tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak genel olarak, bu nedenler doğum öncesi anne karnındaki fetüste meydana gelen değişiklikler, doğum anında yaşanan komplikasyonlar veya doğum sonrası yaşantılar olarak üç ana başlık altında toplanabilir. Genetik faktörler, bebeğin yüksek ateşi, günlük hayatta yaşanan ani kazalar ya da ağır travmalar da zihinsel engelin sebepleri arasında sayılabilir. Zihinde meydana gelen olumsuz değişiklikler nedeniyle, bu durumun tam ve net bir şekilde açıklanması oldukça zordur. Fakat insan, hayatı boyunca birçok

olumsuz durumla karşılaşmaktadır. Bazı insanlar bu durumları kolaylıkla atlatırken, bazıları ise daha ağır bir şekilde atlatmaktadır. Sonuçta her bireyin olaylara karşı psikolojik dayanıklılığı farklıdır (Eripek, 2009: 180).

2.2.Zihinsel Engelli Çocuk

Zihinsel engelli tanısı almış çocuklar, normal gelişim gösteren akranlarına kıyasla daha yavaş bir gelişim süreci geçirir ve potansiyellerini tam olarak ortaya koymakta zorluk yaşarlar. Bu çocuklar, yetişkinlik dönemine geldiklerinde bile soyut ve karmaşık problemleri anlayamayabilirler. Zihinsel engellilik türü ağır veya ileri düzeyde olmasa bile, zihinsel engelli çocuklar, normal gelişim gösteren akranları gibi bağımsız bir şekilde hareket edemezler (Seyyar, 2015: 46). Zihinsel engelliliğin doğru bir şekilde tanımlanması ve uygun tespitlerin yapılması son derece önemlidir. Erken tanı, çocuğun küçük yaşlarda özel eğitim desteği almasını sağlayabilir ve bu desteğin çocuğun gelişimi üzerinde olumlu bir etkisi olacağı düşünülmektedir. Her çocuğun bireysel özelliklerine göre eğitim verilmesi gerekir, çünkü zihinsel engeli olan çocukların gelişim düzeyleri ve engellilik oranları farklılık gösterebilir. Bu nedenle, her çocuğa özel ve düzeyine uygun eğitim verilmesi önemlidir.

2.3.Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Aile

Aile kurumu, bireylerin bir araya gelmesiyle ve bu birliğin sonucunda yeni bir anlamın ortaya çıkmasıyla oluşur. Bu bir araya

gelen kişiler, daha önceki yaşamlarından farklı bir yaşam tarzına bürünerek, yeni roller edinir ve yeni bir yaşam biçimi şekillendirirler (Çelebi, 2003: 37). Aileler için, yeni bir üye olarak dünyaya gelen bebek, büyük bir sevinç ve mutluluk kaynağıdır. Ancak bazen bu durum, ailelerin beklediği şekilde gerçekleşmeyebilir. Aileler, bebekleri konusunda beklenmedik bir durumla karşılaşabilirler ve bu durum, aile üyeleri için oldukça zorlayıcı olabilir. Engelli bir çocuğun doğması, aileye çeşitli zorluklar ve sorumluluklar yükleyebilir. Zihinsel engelli bir çocuğun bakımı, beslenmesi ve kişisel gelişimi, normal çocuklara kıyasla daha fazla özen ve sürekli kontrol gerektiren bir süreçtir. Yeni bir çocuğun doğması, aile için mutluluk verici ve kutlanması gereken bir olaydır. Aileler, doğan çocukları üzerine pek çok hayal kurar ve geleceğe yönelik beklentiler taşırlar. Ancak zihinsel engelli bir çocuğun dünyaya gelmesi, aile için travmatik bir deneyim olabilir ve aile düzeninde ciddi değişikliklere yol açabilir (Kaur ve Arora, 2010: 7). Aileye katılan bireyin zihinsel engelli olması ve bu durumun sürekli hale gelmesi, aile için zorlayıcı ve mücadele gerektiren bir süreç haline gelebilir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada, zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin sosyal sorunlarını daha detaylı bir şekilde inceleyebilmek için, nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda görüşme, veri toplama araçlarından biri olarak kullanılır. Bu yöntem, insanların gerçeklik hakkındaki rollerini, algılarını, anlamlarını, gerçekliği nasıl tanımladıklarını ve inşa

ettiklerini anlamaya yönelik bir yol sunar. Bu nedenle, görüşme, başkalarını anlamak için etkili bir yöntem olarak kabul edilir. Görüşme, genellikle soru sorma ve yanıt alma temeline dayanır, ancak nitel araştırmalarda bu süreç çok daha derin anlamlar taşır (Punch, 2016: 165-166). Görüşmeler sırasında, katılımcıların verdikleri cevaplara dair ek sorular (örneğin; neden, kim, nasıl gibi) sorularak, araştırma alanında derinlemesine bilgi edinilmesi hedeflenmiştir. Eğer bir sorunun cevabı daha önceki sorularda verilmişse, o soru atlanıp bir sonraki soruya geçilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin araştırmacıya sağladığı en büyük avantaj, görüşmelerin önceden hazırlanmış bir protokole dayalı olarak yapılması sayesinde, daha sistematik ve karşılaştırılabilir bilgi elde edilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 283).

3.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin karşılaştığı sorunlar üzerinedir. Zihinsel engel; doğum öncesi, doğum anı veya doğum sonrası ortaya çıkan bir engel türüdür. Zihinsel engelli bir çocuğun tepkileri, normal gelişim gösteren çocuklardan daha sınırlıdır ve birçok açıdan farklılık gösterir. Bu farklılıklar nedeniyle, zihinsel engelli çocuk ve ailesi pek çok zorlukla karşılaşmaktadır. Bu araştırma, özel eğitim desteği alan zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları güçlükleri ele almaktadır.

3.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin, çocuklarının engellilik durumu nedeniyle karşılaştıkları sorunları tespit etmektir. Zihinsel engelli çocuk sahibi olan aileler, gebelik dönemi, doğum süreci ve sonrası gibi farklı aşamalarda, hem kendi yaşamlarını hem de çocuklarının hayatını etkileyen pek çok sosyal, ekonomik ve eğitimle ilgili güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Bu araştırma, ailelerin sosyal, ekonomik, sosyal dışlanma ve eğitim alanlarındaki sorunlarını incelemeyi ve bu sorunları belirlemeyi amaçlamaktadır.

3.3. Araştırmanın Soruları

Araştırmanın sorusu, araştırmaya konu olan problemin bir soru şeklinde ifade edilmesidir. Bir araştırmanın yapılabilmesi için bu temel bir gerekliliktir. Araştırma sorusu ya da soruları, araştırmanın diğer tüm aşamalarını etkileyen önemli faktörlerdir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 86). Bu bağlamda araştırmanın soruları şu şekildedir:

- 1.)Çocuğunuzun aldığı özel eğitim desteğini nasıl buluyorsunuz?
- 2.)Özel eğitim gören çocuğunuzun akranlarıyla olan ilişkileri nasıl?
- 3.) Ekonomik durumunuz, hem sizin hem de çocuğunuzun ihtiyaçlarını ne kadar karşılıyor?
- 4.) Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın psikolojik açıdan üzerinizdeki etkileri nelerdir?
- 5.)Zihinsel engelli çocuğunuzun aile içindeki ilişkileri nasıl gelişiyor?

6.) Zihinsel engelli çocuğa sahip olmanız nedeniyle toplumun sizlere yaklaşımını nasıl değerlendiriyorsunuz?

3.4. Çalışma Grubu

Bu araştırma, Bingöl Merkez ilçesinde bulunan dört farklı rehabilitasyon merkezinde özel eğitime devam eden zihinsel engelli çocuklara sahip ailelerle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemi, bu rehabilitasyon merkezlerine kayıtlı 10 zihinsel engelli çocuk sahibi aileden oluşmaktadır. Görüşmeler, derinlemesine mülakat şeklinde yapılmış olup, ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Her bir görüşme yaklaşık 10 ile 50 dakika arasında sürmüştür. Görüşülen 4 kadın ve 6 erkek toplamda 10 kişiden oluşan katılımcılara çalışmanın amacı ve önemi hakkında bilgi verilmiş ve görüşlerinin alınacağı belirtilmiştir.

Ayrıca, görüşmelerin ses kaydının yalnızca araştırmacı tarafından dinleneceği ve kayıtların yalnızca araştırmacı tarafından kullanılacağı ifade edilmiştir. Zihinsel engelli çocukların hastaneye sağlık raporu yenileme işlemi için getirildiği sırada, aileleriyle hastanenin Sosyal Hizmet Birimi'nde görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sırasında, katılımcıların rahat hissetmeleri için görüşmelerin bölünmemesine özen gösterilmiştir. Çalışmada katılımcılar, K1E, K2E, K3K, K4K, K5K, K6E, K7E, K8E, K9E, K10K gibi kodlarla anonim hale getirilmiştir.

Şekil1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Katılımcı Sırası	Yakınlığı	Cinsiyeti	Kodlanması
1	Babası	Erkek	K1E
2	Babası	Erkek	K2E
3	Annesi	Kadın	K3K
4	Annesi	Kadın	K4K
5	Annesi	Kadın	K5K
6	Babası	Erkek	K6E
7	Babası	Erkek	K7E
8	Babası	Erkek	K8E
9	Babası	Erkek	K9E
10	Annesi	Kadın	K10K

Bu çalışmada, Ölçüt (Kriter) Örneklem yöntemi kullanılmıştır: Bu yöntem, belirli bir dizi ölçütü karşılayan tüm durumların incelenmesidir. Ölçütler, araştırmacı tarafından belirlenebilir veya daha önce hazırlanmış bir ölçüt listesi kullanılabilir (Marshall & Rossman, 2014).

3.5. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Bu çalışmada, ilgili literatür taranarak, veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından hazırlanan altı soruluk yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma sürecinin önemli aşamalarından biri veri toplama aşamasıdır. Araştırmacı, bu aşamada sorunu çözebileceğini düşündüğü veri toplama araçlarını kullanır.

Verilerin nasıl toplanacağına karar verdikten sonra, veri toplama aracının geliştirilmesi gerekmektedir. Veri toplama araçlarının, soruna yönelik tüm değişkenleri dikkate alarak, geniş kapsamlı, uygun bilgi sağlayan, incelenen konunun özelliklerine uygun, duyarlılık ve seçicilik yeteneği olan, geçerlik ve güvenilirlik testleri yapılmış araçlar olması gerekmektedir (Sümbüloğlu ve Sümbüloğlu, 1998). Görüşme soruları hazırlanırken uzman görüşlerinden faydalanılmıştır. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra, 09.04.2025-22.04.2025 tarihleri arasında, 4 kadın ve 6 erkek olmak üzere toplam 10 kişiden oluşan görüşmecilere, çalışmanın amacı ve önemi hakkında bilgiler verilmiş ve bu konudaki görüşlerinin alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca, bu görüşmelerin ses kayıt cihazına kaydedileceği, araştırmacı dışında kimsenin kayıtları dinlemeyeceği ve kayıt dökümlerinin kimse tarafından okunmayacağı ifade edilmiştir. Görüşmeler, hastaneye sağlık raporunu yenilemek için getirilen zihinsel engelli çocukların aileleriyle, hastanenin Sosyal Hizmet Biriminde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler sırasında, görüşmelerin kesintiye uğramamasına ve görüşülen kişilerin kendilerini rahat hissedebilmesine özen gösterilmiştir.

3.6. Verilerin Analizi

Araştırmanın amacına uygun olarak hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme soruları ile elde edilen veriler, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizinde, temel olarak yapılan işlem, benzer özellikler taşıyan verilerin belirli kavramlar ve temalar etrafında gruplanması ve bu verilerin okuyucunun anlayabileceği

şekilde düzenlenerek yorumlanmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Veri analizleri sırasında, görüşmelerde belirli kodlamalar yapılmıştır. Çalışma kapsamında altı ana kategori oluşturulmuş ve bu kategoriler altı ayrı başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklar; özel eğitim, sosyal yaşam, ekonomik durum, psikolojik durum, aile içi ilişkiler ve sosyal dışlanma olarak belirlenmiş ve her bir konu alt başlıklar halinde incelenmiştir.

3.7. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bir araştırmanın kapsamının belirlenmesi, hem araştırmanın sunumu hem de içeriği açısından büyük önem taşır. Çünkü bir araştırma genel olarak ele alındığında, öncelikle sosyal bilimlerdeki konuların ve kavramların birbiriyle olan etkileşimleri, zaman ve bütçe unsurları göz önünde bulundurulduğunda, araştırmanın tutarlılığı için bazı sınırlamalar getirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu araştırma, yalnızca Bingöl Merkez ilçesinde yaşayan zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerle sınırlıdır. Ayrıca, görüşmeye katılanlar toplamda 10 kişidir ve bu kişiler 4 kadın ile 6 erkekten oluşmaktadır.

4. Araştırmanın Bulguları ve Değerlendirme

Bu bölümde, araştırma sorularında yer alan konulara ilişkin bulgular ve yorumlara yer verilmiştir. Bulgular kısmı, görüşmecilerin deneyimlerine dayalı olarak özel eğitim, sosyal yaşam, ekonomik durum, psikolojik etkiler, aile içi ilişkiler ve sosyal dışlanma gibi altı ana kategori üzerinden ele alınmıştır.

4.1.Özel Eğitim Durumu

Tüm bireylerin eğitiminde olduğu gibi, zihin engelli bireylerin eğitiminde de amaç, onların ileride başkalarına bağımlı olmadan yaşamlarını sürdürebilmeleri, kendi kendilerine yeterli bir duruma gelmeleri ve toplumla uyum içinde yaşamalarıdır. Bu amaca ulaşmak, bireysel farklılıklar dikkate alınarak eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesi ve bu ihtiyaçlara uygun eğitim ortamlarının oluşturulmasıyla mümkün olacaktır (Cavkaytar, 2000: 4).

Özel eğitim gereksinimi duyan çocuklar için bireysel yeteneklere ve gelişim özelliklerine göre okul öncesi özel eğitim sınıfları ve okulları açılabilir. Okul öncesi eğitim sınıfı programı, bireylerin sosyal etkileşim, iletişim ve temel yaşam becerilerini geliştirmeye, sınıfa, okula ve yaşama uyumlarını arttırmaya yönelik hedefler içermektedir. Bu programda kavrama, dinleme, anlama, anlatma, okuma ve yazma ile ilgili hazırlık çalışmalarına yer verilir ve program süresi bir yılı geçmez. Ders yılı sonunda, aile ve uzmanlar tarafından ortaklaşa alınan bir karar doğrultusunda öğrenci, kaynaştırma uygulamaları yapılan ilköğretim okuluna veya özel eğitim ilköğretim okuluna yönlendirilir (MEB, 2000).

Görüşme yapılan ebeveynlerden K1E, çocuğunun aldığı özel eğitim hakkında:

“Çocuğum son bir yıldır özel eğitim desteği alıyor.

Fakat Bingöl şartlarında, istediğimiz şekilde bir

eğitim almadığını düşünüyoruz. Çocuğumun geçen yıl yaşadığı konuşma güçlükleri hala devam ediyor. Hala bir harf ya da kelime söylemiyor. Gözle görülür bir ilerleme kaydetmedik. Özel eğitim, istediğimiz şekilde ilerlemiyor. Bu durum beyinle ilgili bir sorun olduğu için çocuğumun kapasitesini tam olarak bilmiyoruz. Haftada bir saat özel eğitim alıyor. Profesyonel anlamda bu sürenin az olduğunu düşünüyorum, en az iki ya da üç saat olmalıydı.”
(K1E)

K1E, çocuğunun özel eğitim desteğini yetersiz bulduğunu ve çocuğunun beyinle ilgili bir sorunu olduğunu, bu yüzden kapasitesinin tam olarak bilinemediğini belirtmiştir. Ebeveyn, çocuğunun özel eğitim konusunda yeterli düzeyde destek alamadığını düşünüyor. Bu, yerel eğitim altyapısının eksiklikleri, eğitimci sayısının yetersizliği ya da kullanılan yöntemlerin çocuğun ihtiyaçlarına tam olarak uymaması gibi faktörlerle ilgili olabilir. Yerel eğitim olanakları, bir çocuğun gelişimini ne ölçüde desteklediği açısından kritik bir rol oynar. Ebeveynin yaşadığı bu hayal kırıklığı, yerel şartların eğitim kalitesini nasıl etkileyebileceğine dair bir endişe taşıyor.

Diğer bir ebeveyn K2E, çocuğunun özel eğitimi ile ilgili:

“Çocuğum aldığı özel eğitim desteğinden olumlu sonuçlar aldı. Okula gitmediğinde huysuzlaşıyor ve okula gitmek istiyor. Özel eğitime devam ettiğinden

beri ‘Gel, git’ gibi kelimeleri kullanmaya başladı.”
(K2E)

Katılımcı, değerlendirmelerinde özel eğitim sürecindeki olumlu gelişmeleri açıklamaktadır. Çocuğun özel eğitim desteği olarak önemli bir gelişim kaydettiği ve bu sürecin çeşitli alanlarda olumlu etkiler yarattığı söylenebilir. Okula duyulan ilgi, dil becerilerindeki artış ve duygusal tepkiler özel eğitimin çocuğun günlük yaşantısında fark edilir bir değişim yarattığını göstermektedir. Bu tür bireysel gözlemler, çocuğun eğitim sürecindeki ilerlemeleri de iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Katılımcı K9E ise:

“Başlarda çocuğumun engelini kabullenmekte zorluk çektim. Bu yüzden çok geç özel eğitim almaya başladık. Sağlık raporlarına karşıydım. Zamanla durumun düzeleceğine inandım ve durumu kabullendikten sonra çocuğumu özel eğitime göndermeye başladım.” (K9E)

İfadeleriyle, çocuğunun engelini kabul etme sürecindeki içsel çatışmalarını ve değişimini anlatıyor. Başlangıçta ebeveyn, çocuğunun engelini kabul etmekte zorlanmış ve bu nedenle özel eğitime geç başlanmış. Sağlık raporlarına karşı çıkmak, bu ebeveynin durumu tam anlamıyla kabullenemediğini ve belki de umutla çocuğunun durumu düzelir düşüncesine kapıldığını gösteriyor. Ancak zamanla, ebeveynin

duygusal olarak durumu kabul etmesi ve gerçeklerle yüzleşmesi, ona daha sağlıklı bir yaklaşım geliştirmesine yardımcı olmuş.

Bu noktada önemli olan, ebeveynin çocuğuna daha iyi bir eğitim ortamı sağlama kararı almasıdır. Başlangıçtaki direncin, bir tür savunma mekanizması olduğu söylenebilir. Fakat zamanla çocuğunun ihtiyaçlarını fark etmeye başlayarak ve durumu kabullenerek, en doğru adımı atmış. Bu, aynı zamanda çocuğunun gelişimi için önemli bir dönüm noktası olmuş. Ebeveynin bu süreci, duygusal bir kabullenişin ardından mantıklı ve ileriye düşünerek verdiği kararlarla aşması, birçok ebeveyn için bir öğrenme süreci olabilir.

Özel eğitimin önemini fark eden K4K:

“Çocuğum özel eğitim almaya başladıktan sonra bir fark gözlemledim. Önceden sorulan sorulara cevap vermezken, şimdi bazı sorulara cevap verebiliyor. Yine de bazı şeylere cevap veremiyor ama önceden olduğu gibi değil.” (K4K)

K4K, çocuğunun özel eğitimden olumlu etkiler aldığını ancak hala yeterli düzeye ulaşamadığını belirtmiştir. Çocuğun hala bazı sorulara cevap veremediği, ancak önceki haline kıyasla büyük bir gelişim kaydettiği belirtilmiştir. Bu durum, eğitim sürecinin çocuğun kapasitesini artırma noktasında etkili olduğunu ancak çocuğun öğrenme sürecinin tamamlanmamış olduğunu gösterir. Özel eğitimde, çocuğun öğrenme hızının kişisel farklılıklar gösterebileceği kabul edilir. Bu

nedenle, bazı konularda hala zorluk yaşansa da, çocuğun gelişiminde bir ilerleme kaydedilmesi önemli bir başarıdır. Eğitim süreci devam ettikçe bu boşlukların da kapanması beklenebilir.

Özel eğitim gereksinimi duyan çocuklar, gelişimlerini engelleyen etkenlerin azaltıldığı ve bireysel ihtiyaçlarına uygun bir ortamda desteklendiği takdirde daha sağlıklı bir gelişim gösterirler (Cavkaytar, 2005: 13). Bu tür çocukların potansiyellerini en iyi şekilde kullanmalarını sağlamak ve bağımsız bir şekilde temel ihtiyaçlarını karşılayabilmelerine yardımcı olmak, özel eğitimin temel amacıdır. Ancak zihinsel engel, çok boyutlu bir durumdur ve hafif, orta, ağır ve ileri düzeyde sınıflandırılmaktadır. Özel eğitim desteği alan her çocuğun kapasitesi farklıdır. Bazı çocuklar özel eğitim desteğiyle olumlu ilerlemeler gösterirken, bazıları ise beklenen düzeye ulaşamayabilir ya da gelişimleri sabit kalabilir.

4.2. Psikolojik Etki

Özel eğitim desteği alan zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin psikolojik durumu, çocuklarının ihtiyaçlarına yönelik sürekli bir çaba sarf etmelerini gerektiren, karmaşık ve duygusal açıdan zorlu bir süreçtir. Bu aileler, hem çocuğun gelişim sürecini izlerken hem de toplumdan gelen dışsal baskılarla başa çıkarken, psikolojik açıdan önemli bir yük altında olabilirler. Aile üyeleri, çocuğun özel eğitim sürecine uyum sağlama, eğitim planlarını takip etme ve çocuğun sosyal entegrasyonunu destekleme gibi bir dizi sorumluluk taşıırken, aynı

zamanda kendi duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarını göz ardı edebilmektedirler.

Zihinsel engelli çocuğın psikolojik duruma etkisi ile ilgili olarak katılımcılardan K3K:

“Ben ocuğumun zihinsel engelli olmasına çok takılmıyorum. Zihinsel engelli ocuğumdan dört yıl sonra tekrar anne oldum. Yeni doğan kızımınla hiçbir şekilde ilgilenemedim. Bütün ilgi ve alakam zihinsel engelli ocuğumdaydı. Hiçbir zaman bir bebek sahibi olduğumu anlamadım.” (K3K)

Şeklindeki ifadesiyle anne, tüm ilgi ve alakasını zihinsel engelli çocuğuna vermiş ve zihinsel engelli çocuğuyla çok güçlü bağlarının olduğunu belirtmiştir. Engelli bir çocuğın sahip olmanın ebeveynler üzerinde nasıl yoğun duygusal, psikolojik ve sosyal etkiler yarattığı görülmektedir. Annenin, çocuğuna olan derin bağlılığı ve özverisi, onun bir yandan güçlü bir annelik rolü üstlendiğini, diğer yandan kendi ihtiyaçlarını göz ardı ettiğini ve duygusal olarak bir kayıp yaşadığını gösteriyor. Ebeveynlerin engelli çocuklarına yönelik yaşadığı bu tür duygusal deneyimler, genellikle kabullenme süreci, özveri ve kişisel kimlik arayışları gibi temalar etrafında şekillenir.

K4K ise:

“Zihinsel engelli çocuğa sahip olmak çok zor. Çocuğumdan dolayı psikolojim olumsuz etkilendi ve sürekli tansiyonum yükseliyor. Diğer iki çocuğum da zihinsel engelli çocuğumu örnek alıyorlar, aynı hareketleri yapıyorlar ve bu durum beni çok yıpratıyor.” (K4K)

Görüşülen, düşünceleriyle zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın zorluklarını vurgulamıştır. Uzun süre engelli çocuğa bakmak, ebeveynlerde ciddi ruhsal sorunlara yol açabilir. Bununla birlikte zihinsel engelli çocuğa sahip olmanın ebeveyn üzerinde ciddi bir psikolojik baskı yarattığı ve stresin sağlık üzerinde olumsuz etkiler yarattığı söylenebilir. Ayrıca, diğer çocukların da engelli çocuğun davranışlarını taklit etmesi, ebeveynin yaşadığı zorlayıcı durumu daha da karmaşık hale getiriyor. Ebeveynin duygusal ve fiziksel yıpranma süreci vurgulanıyor.

K7E:

“Çocuğuma her baktığımda çok üzülüyorum. Yarın bir gün öldüğümde bu çocuğuma kim bakacak? Bu durum beni çok üzüyor.” (K7E)

Bu görüş, bir anne ya da baba için çocuğunun geleceği konusunda derin bir kaygı ve endişe taşıdığını yansıtmaktadır. Çocuğun bakımının

ve güvenliğinin, ebeveynin yokluğunda kim tarafından sağlanacağına dair belirsizlik, ailenin içinde bulunduğu zor durumu ve duygusal yükü artırmaktadır. Bu düşünceler, çocuğa karşı duyulan sevgi ve sorumluluğun bir sonucu olarak, ebeveynin gelecekle ilgili korkularını ve çocuğunun bakımına yönelik endişelerini ortaya koymaktadır. Bu tür duygular, ebeveynin hem kendisi hem de çocuğu için güvenli ve destekleyici bir ortam yaratma arzusunun bir yansımasıdır. Başka bir anlatımla, çocuğun bakımına yönelik sosyal ve duygusal desteğe duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir.

Görüşülen K10K:

“Çocuğuma karşı sabırlı olmaya çalışıyorum. Bir anne olarak şefkatli ve merhametli yaklaşmaya çalışıyorum. Her şeye rağmen kabulümdür. Çocuğumu anlamaya çalışıyorum, eşim bazen hareketlerine sinirleniyor.” (K10K)

Katılımcı, çocuğunun engelli oluşunu kabul ettiğini ifade etmiştir. Ebeveyn, çocuğunun engel durumunu kabul etmiş ve onu anlamaya çalışarak olumlu bir tutum sergilemeye gayret ediyor. Ancak, eşinin bazen çocuğun davranışlarına sinirlenmesi, aile içindeki duygusal zorlukları ve stresin nasıl farklı şekillerde hissedildiğini gösteriyor. Annelik rolünün getirdiği zorluklarla birlikte, eşinin bazen bu süreçte farklı tepkiler verdiği, ailenin dinamiklerinde uyum arayışının da söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, ailenin duygusal bağlarını, karşılıklı anlayış ve empati kurma çabalarını, aynı zamanda bazen

yaşanan stresli anları yansıtan bir tablo sunmaktadır. Annenin çocuğuna olan bağlılığı ve sabrı, ailenin birlikte zorlukların üstesinden gelme isteğini ve ilişkilerdeki dengeyi bulma çabasını ifade etmektedir.

4.3.Ekonomik Durum

Zihinsel engeli olan çocuklara sahip ailelerle yapılan bazı araştırmalar, bu ailelerin genellikle düşük sosyo-ekonomik seviyelerden geldiğini ortaya koymuştur. Düşük sosyo-ekonomik seviyeye sahip olmaları, maddi gelirlerinin yetersiz ve düşük olduğunu gösterir. Ailelerin maddi açıdan zorluk yaşaması, bir dizi olumsuz durumu beraberinde getirir. Çünkü her ebeveyn, çocuğunu en iyi şartlarda büyütmek ve ihtiyaçlarını mümkün olduğunca karşılamak ister. Zihinsel engelli bir çocuğun doğum öncesi ve sonrasındaki süreçlerinde, aileler sürekli olarak sağlık kuruluşlarına başvurmak zorunda kalırlar. Bunun yanı sıra, çocuğun eğitimi, ilaçları, medikal ihtiyaçları ve diğer araç-gereçlerin temini için de maddi imkânlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum, aileleri ciddi şekilde olumsuz etkileyebilir ve birçok soruna yol açabilir (Evcimen, 1996: 1-33).

Görüşmeci K6E ekonomik durumunu:

“Benim ekonomik durumum çok kötü. Yaşım ilerledi ve artık çalışmıyorum. Üç engelli çocuğum var ve hiçbirinin bakım ücretini almıyoruz. Çocuklarımı hastanelere götürmekten çok yoruldum” (K6E) ifadeleriyle özetlemektedir.

Kişi, yaşının ilerlemesi nedeniyle çalışma kapasitesinin azaldığını ve bu durumun ailesinin geçimini sağlama konusunda ek bir engel oluşturduğunu ifade etmektedir. Üç engelli çocuğun bakımını üstlenmek, maddi ve manevi açıdan büyük bir yük getirmekte; fakat bakım için herhangi bir maddi yardım veya destek alınmamaktadır. Ayrıca, sürekli hastane ziyaretleri de hem fiziksel hem de duygusal olarak kişiyi yıpratmaktadır. Bu durum, sadece ekonomik değil, aynı zamanda aile içindeki sorumlulukların ve fedakârlıkların da ne kadar ağır olduğuna dair bir örnek sunmaktadır.

Bir diğer görüşmeye katılan K5K:

“Eşim köy korucusudur ve asgari ücretin altında maaş alıyor. Ayrıca, ocuğum için aylık 10100 TL engelli bakım maaşı alıyorum. ocuklarımın bakımında çok titizim, onların ihtiyaçlarını kısıtlamam. Ancak, 10100 TL zihinsel engelli ocuğumun ihtiyaçlarına ancak yetiyor. Yine de çok şükür. Kendi ihtiyaçlarımızı kısıyoruz ama çocuklarımın ihtiyaçlarını asla kısımam.” (K5K)

İfadeleriyle, aldıkları maaşla geçimini sağladıklarını vurgulamıştır. Katılımcı, çocuklarının ihtiyaçlarını asla kısımadığını belirterek, onlara olan bağlılığını ve bakımına verdiği önemi ortaya koymaktadır. Ayrıca aile kendi ihtiyaçlarından fedakârlık yaparak geçimini sağlamaktadır. Bu durum, aile bireylerinin özverili bir şekilde kendi ihtiyaçlarını kısıp,

çocuklarının bakımını ön planda tutma kararlılığını yansıtır. Diğer taraftan maddi zorluklara rağmen, "çok şükür" ifadesi, kişinin durumuna rağmen minnettarlık duygusu taşıdığını gösterir ve bu da bir umut ve direnç belirtisidir.

K10K'nın bu konuya dair açıklaması ise:

“Ekonomik durumumuz iyi değil. Çocuğumun bakım parasıyla geçiniyoruz.“ (K10K) şeklindedir.

Ailenin gelir kaynağının sadece çocuğunun engelli bakım maaşı olması, maddi yetersizlik ve yaşam mücadelesinin boyutlarını gözler önüne serer. Bu durum, ailenin diğer ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandığını ve sınırlı kaynaklarla hayatta kalmaya çalıştığını gösterir. Ayrıca, çocuğun bakım maaşının tek gelir kaynağı haline gelmesi, toplumda engelli bireylere ve ailelerine yönelik daha fazla maddi ve sosyal desteğin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

4.4.Sosyal Yaşam

Çocuğun engelli doğması, ailede önemli değişikliklere yol açar ve özellikle stres ile kaygı düzeyinde artışa neden olur. Aileler, çocuklarının engelli olduğunu öğrendiklerinde büyük bir şok yaşarlar ve bu beklenmedik durum karşısında ne yapacaklarını bilemezler. İlk başta ebeveynler, durumu kabul etmekte zorluk çekerler ve reddetme eğiliminde olabilirler. Bu tepkiler, onların hayal kırıklığı ve üzüntü

yaşamalarından kaynaklanır. Aileler, bu tür bir duruma alışmakta zorlanabilir, eşler arasında suçlama ya da derin bir üzüntü gibi duygusal tepkiler de ortaya çıkabilir.

Katılımcılardan K5E bu konuya ilişkin:

“Çocuğumun yaşlılarıyla hiçbir ilişkisi yoktur. Genellikle yaşlılarıyla vakit geçirmek yerine, küçük çocuklarla oyun oynamayı tercih eder. Diğer çocuklarla bir araya geldiğinde, onlara yönelik şiddet eğilimleri göstermektedir. Çoğunlukla kardeşiyle oyun oynar.” (K5E)

Görüldüğü gibi görüşülenin ifadeleri, çocuğun sosyal gelişimi ve etkileşimleriyle ilgili bazı önemli sosyolojik gözlemleri ortaya koymaktadır. Genel anlamda değerlendirildiğinde, çocuğun yaşlılarıyla ilişki kurma noktasında zorluk yaşadığı, daha çok küçük çocuklarla vakit geçirmeyi tercih ettiği ifade edilmektedir. Bu durum, çocuğun yaşlılarıyla ilişki kurma becerilerinin gelişmediğine işaret edebilir ve bunun sosyal uyum açısından olumsuz etkileri olabilir. Yaşlılarla etkileşim, çocukların sosyal becerilerini geliştirmeleri, empati kurabilmeleri, grup içinde yer alabilmeleri ve toplumsal normlara uygun davranışları öğrenmeleri açısından önemlidir.

K5E'nin ifadelerini destekleyen K2E:

“Çocuğumun arkadaşları annesi ve babasıdır. Başka kimseyle arkadaşlık kurmuyor.” (K2E)

Görüşmecinin tespitleri, çocuğun sosyal ilişkilerde yalnızca aile üyelerine bağımlı olduğunu ve dışarıdaki diğer çocuklarla ya da kişilerle etkileşim kurmada güçlük yaşadığını göstermektedir. Bu durumda, çocuğun sosyalizasyon sürecinin eksik ya da sınırlı olduğu düşünülebilir. Çocuğun dünyasında arkadaşlık kavramı sadece ebeveynleriyle sınırlıdır, yani çocuk, güvenli ve tanıdık bir alan olan ailesini en yakın arkadaş olarak görüyordur. Başka kimseyle arkadaşlık kurmaması, belki de dış dünyaya karşı bir çekingenlik ya da yabancılaşma duygusunun bir göstergesi olabilir.

Diğer bir görüşülen K7E, konuya ilişkin olarak şunları ifade etmiştir:

“Çocuğum, genellikle arkadaşlarının yanına gittiğinde diğer çocuklar oradan kaçıp uzaklaşıyor. Genelde yaşıtlarıyla oyun oynamaz. Kendisinden küçük çocuklarla vakit geçirir. Çocuklar genellikle benim çocuğumdan korkuyorlar.” (K7E)

K7E'nin açıklamaları, çocuğun sosyal ilişkilerde zorluklar yaşadığını ve yaşıtlarıyla sağlıklı etkileşim kurmakta güçlük çektiğini ortaya koymaktadır. Çocuğun diğer çocuklarla oyun oynamaktan

kaçınması, yaşlılarıyla uyumsuzluk yaşaması ve küçük yaşlardaki çocuklarla vakit geçirmesi, onun sosyal becerilerinin gelişmediğini ve çevresindeki diğer çocuklar tarafından genellikle dışlandığını ya da korkutucu bulunduğunu gösteriyor. Çocukların korkması, onun davranışlarının çevresi tarafından farklı algılanabileceği ya da fazla baskın olduğu anlamına gelebilir.

4.5. Aile İçi İlişkiler

Aile içi ilişkiler, bireylerin duygusal, psikolojik ve sosyal gelişimleri için temel bir rol oynar. Aile, bir kişinin hayatında ilk ve en önemli sosyal birim olduğu için, aile içindeki ilişkiler bireyin sağlıklı bir şekilde büyüüp gelişmesi için büyük bir öneme sahiptir. Aile, bireylerin aidiyet duygusu hissettikleri ilk toplumsal çevredir. Aile içindeki sağlıklı ilişkiler, bireylerin topluma daha sağlıklı entegre olmalarını sağlar ve onların toplumsal sorumluluklarını yerine getirmelerini kolaylaştırır. Aile içindeki ilişkiler sadece bireylerin bireysel gelişimleri için değil, aynı zamanda toplumun sağlıklı yapısı için de önemlidir. Güçlü ve sağlıklı aile bağları, hem bireysel mutluluğu hem de toplumsal dengeyi destekler.

Zihinsel engelli bir bireyin aile içindeki ilişkiler üzerindeki etkisi, hem bireyin durumu hem de ailenin dinamikleriyle yakından ilişkilidir. Bu etkiler, aile üyelerinin zorlukları nasıl ele aldıkları, toplumsal destek sistemlerinin ne kadar güçlü olduğu ve aile içindeki bireysel özelliklere bağlı olarak değişebilir. Zihinsel engelli bir birey, aile içindeki ilişkiler üzerinde karmaşık etkiler yaratabilir. Bu etkiler bazen zorlayıcı

olabilirken, bazen de aile üyeleri arasında derin bir bağıllık ve anlayış geliştirebilir. Ailelerin bu süreci daha sağlıklı yönetebilmesi için doğru bilgi, destek ve iletişim çok önemlidir.

Görüşülen K10K'nın bu konudaki ifadesi:

“Eşim çocuğumun bazı hareketlerine çok kızıyor.
Ben eşimi sakinleştirip idare etmeye çalışıyorum.
Bazen kızım, engelli kardeşiyle ilgilenmek
istemiyor.” (K10K) gerçeği özetlemektedir.

Zihinsel engelli bir bireyin aile içindeki ilişkiler üzerindeki zorlukları ve bunun aile üyelerinin dinamiklerini nasıl etkileyebileceği anlaşılmaktadır. Annenin, aile üyelerinin duygusal tepkilerini dengelemeye çalışırken aynı zamanda diğer aile üyelerinin de sorumlulukları paylaşımlarını sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Annenin, eşini sakinleştirme çabası, onun bu durumu idare etme ve dengeleme sorumluluğunu üstlendiğini gösterir. Burada, annenin aile içindeki lider rolüne dair bir vurgu yapılmaktadır; yani, hem çocukla hem de diğer aile üyeleriyle ilgili stresli durumları yönetmeye çalışmaktadır. Ailedeki ebeveynler, zihinsel engelli bir çocuğun bakımını üstlenirken aralarında zaman zaman gerginlik yaşayabilirler. Özellikle bir ebeveynin çocuğa daha fazla ilgi göstermesi, diğer ebeveynin ihmal edilmiş hissetmesine yol açabilir. Bu durum, çiftler arasında iletişim eksikliklerine ve ilişki problemlerine neden olabilir.

K10K'nın ifadelerine karşılık, görüşmeci K5K aile içi ilişkilerde engelin bir sorun oluşturmadığını "Kardeşleriyle iyi geçiniyor. Herhangi bir sorun yaşamıyoruz" şeklinde açıklamıştır. Aile içinde anlayış, empati ve destekleyici bir ortamın varlığından bahsedilebilir. Aile üyelerinin birbirlerini kabul etmesi ve engelli bireyi bir "farklılık" olarak değil, bir birey olarak kabul etmeleri, ilişkilerin sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlar. Aile içinde herhangi bir sorun yaşanmaması, genellikle güçlü bir iletişim, karşılıklı saygı ve aile üyelerinin birlikte çözüm arama istekliliği ile ilişkilidir. Bu tür bir uyum, engelli bireyin bakımında ve diğer aile ilişkilerinde daha az çatışma ve daha fazla dayanışma sağlar.

Bir başka görüşülen K1E ise, K5K ile benzer düşünceler paylaşmıştır:

"Teknolojik gelişmelerle birlikte, çocuğumuzun tanısı anne karnında koyulmuştu. Bebeğimiz doğmadan, biz onu zaten kabullenmiştik. Bu tarz hastalığa sahip çocukların az yaşadıklarını bize söylemişlerdi. O günden itibaren bu durumu kabul ettik. Vefat edeceğini de kabullenmiştik. Ailem ve çevrem olumsuz bir tutumu yoktur." (K1E)

Katılımcının fikirleri, ailenin zorlu bir süreçteki duygusal ve psikolojik dayanıklılığını yansıtıyor. Teknolojik gelişmeler sayesinde, çocuğun doğumundan önce sağlık durumu hakkında bilgi edinmek, ailenin olaya hazırlıklı olmasına olanak sağlamış. Aile, çocuğun

doğmadan önce tanısının konulmasıyla, onun yaşamı boyunca karşılaşılabilecek zorlukları kabullenmeye ve bu duruma uyum sağlamaya başlamış. Aile içindeki güçlü destek burada dikkat çekmektedir. Çünkü bebeğin ölümünü kabullenmek, sadece bireysel bir süreç değil, aynı zamanda ailenin bir bütün olarak bu durumu benimsemesiyle ilgilidir. Bu durum, aile bireylerinin birbirleriyle nasıl iletişim kurduklarına ve birbirlerine nasıl destek olduklarına dair bazı izler taşımaktadır. Aile, duygusal olarak zorlayıcı bir durumu kabullenerek ilerlemeyi seçmiş. Bu, hayatın zorlukları karşısında bir tür direncin ve ileriye dönük iyimserliğin bir ifadesi olabilir.

4.6. Sosyal Dışlanma

Sosyal dışlanma kavramı ilk kez 1974 yılında Lenoir tarafından ortaya atılmıştır. Lenoir, bu kavramı tanımlarken yalnızca ekonomik sebeplerden bahsetmemiş, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin zayıflaması çerçevesinde bir dışlanma sürecine dikkat çekmiştir (Sapancalı, 2005: 53-57). Sosyal dışlanma kavramı, karmaşık ve çok boyutlu bir olgu olduğu için farklı şekillerde tanımlanabilir. Genellikle ekonomik temele dayandırılrsa da, bu kavramın aynı zamanda politik, sosyal ve kültürel boyutları da bulunmaktadır (Şahin, 2009: 22). Sosyal dışlanma, yoksulluk, eşitsizlik, yabancılaşma ve ötekileştirme gibi ifadelerle ilişkili bir durumdur. Sebepleri daha çok toplumsal yapıya dayansa da, bazen yasal dayanakları da olabilmektedir. Sonuçları itibarıyla ise bireyleri, aileleri ve toplumsal grupları etkileyen bir veya birkaç durumun birleşimidir. Sosyal dışlanma, birey ve grupların toplumdan kopması, uzaklaşması ya da diğer bireylerle ya da gruplarla

ilişki kurmamayı tercih etmeleri şeklinde kendini gösterir. Bu anlamda, toplumsal bütünleşmenin ve kabul edilmenin tam tersi bir durum olarak değerlendirilebilir.

Sosyal dışlanma yaşayan K9E:

“Ablam, kardeşlerim ve diğer akrabalarım tarafından sosyal dışlanmaya maruz kalıyoruz. Sadece çocuğum engelli olduğu için aile içi toplantılara ve törenlere davet edilmemizi istemiyorlar. Dün yeğenimin nişanı vardı, ancak zihinsel engelli çocuğum nedeniyle beni ve eşimi davet etmediler. Ailem ve akrabalarım, zihinsel engelli çocuğum yüzünden bize adeta ambargo uyguluyorlar. Dünden beri hala gözlerimden yaşlar geliyor.” (K9E)

Görüşmeci, sosyal dışlanmanın derin ve acı verici bir örneğini ifade etmiştir. Ailenin, engelli çocuk nedeniyle yapılan dışlamayı, kişisel bir tercih ya da başka bir sebep yerine, bir tür toplumsal ötekileştirme olarak ele aldığı görülmektedir. Engellilik durumunun, sadece bireyi değil, tüm aileyi ve yakın çevreyi etkileyen, toplumsal bağları zayıflatan bir faktör olabileceği söylenebilir. Bu tür dışlanma, bireylerin yalnızca sosyal etkinliklerden dışlanmasıyla sınırlı kalmaz, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin daha derin bir şekilde zedelenmesine, aile içindeki bağların ve güvenin bozulmasına da yol açar. İfadelerden de anlaşıldığı gibi, dışlanmanın duygusal etkileri çok

yoğundur; kişi, toplumdan, aileden ve yakın çevresinden kendisini kopmuş hisseder ve bu durum, uzun süreli bir travmaya neden olabilir.

Görüşülen K8E ise:

“Bazı insanlar bize acıyorlar, bunu çok hissediyoruz. Diğer çocuğum işe yerleşmişti ve onu evlendirmeyi düşünüyorduk. Ancak bizim arkamızdan gidip, 'Bu ailenin çocuğu zihinsel engellidir, kızınızı onlara vermeyin' şeklinde konuşuyorlar.” (K8E)

Yukarıdaki ifadeler, toplumun engellilik durumunu bir eksiklik ya da olumsuz bir özellik olarak algıladığını ve bunun, engelli bireylerin ailelerinin sosyal ilişkilerini ve gelecek planlarını olumsuz yönde etkileyebileceğini göstermektedir. Katılımcının görüşleri, ailelerin toplumsal dışlanma ve yargılanma deneyimlerini açıkça ortaya koymaktadır. Ailelerin, engelli çocukları nedeniyle yaşadıkları sosyal zorluklar, genellikle acıma ve küçümseme duygularıyla birleşiyor. Toplumun "engelli" kavramını hala olumsuz bir şekilde algılaması, bu ailelerin duygusal yükünü artırıyor. Ebeveyn, engelli çocuğa sahip olmanın toplum tarafından nasıl yargılandığını ve bu yargıların kişisel yaşamlarını nasıl etkilediğini anlatıyor. Dolayısıyla engelli çocuğa sahip olmak, sadece fiziksel ya da psikolojik zorluklarla değil, aynı zamanda toplumsal etiketleme ve ötekileştirmeye de ilişkilidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç

Bu araştırma, özel eğitim desteği alan zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin karşılaştıkları güçlükleri ve deneyimlerini anlamayı amaçlamıştır. Araştırmada elde edilen bulgular, bu ailelerin günlük yaşamlarında bir dizi önemli zorlukla karşılaştıklarını ortaya koymuştur. Aileler, başta sosyal dışlanma olmak üzere, sosyal, ekonomik ve psikolojik açıdan birçok sıkıntıya maruz kalmaktadırlar. Sosyal dışlanma, ailelerin toplum içinde kendilerini yalnız hissetmelerine, akran ilişkileri ve arkadaşlık kurma süreçlerinde zorluklar yaşamalarına yol açmaktadır. Ekonomik zorluklar ise, zihinsel engelli çocuğun özel eğitim ihtiyaçları ve tedavi süreçleriyle daha da derinleşmektedir. Ayrıca, akran ilişkilerinde yaşanan güçlükler ve arkadaşlıkların kurulmasındaki engeller, çocukların sosyal gelişimini olumsuz etkilemektedir. Aileler, bu durumların yanı sıra, psikolojik açıdan da yoğun bir stres ve kaygı yaşadıklarını, bazen yalnızlık duygusu ve tükenmişlik hissiyle başa çıkmada güçlük çektiklerini belirtmişlerdir.

Öneriler

Toplumsal Farkındalık ve Eğitim Programları: Engelli bireylere yönelik toplumsal farkındalığı artırmak, ailelerin karşılaştığı sosyal dışlanma ve önyargıları azaltabilir. Bu doğrultuda, okullarda, yerel topluluklarda ve kamu alanlarında özel eğitim gereksinimi duyan

bireylerin toplumda daha kolay kabul edilebilmesi için farkındalık yaratıcı eğitim programlarının düzenlenmesi önemlidir.

Ekonomik Destek ve Politikalar: Zihinsel engelli çocuklara sahip ailelerin karşılaştığı ekonomik zorlukları hafifletmek için devletin ve yerel yönetimlerin daha fazla destek sağlaması gerekmektedir. Özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinin daha erişilebilir olması için ekonomik politikaların geliştirilmesi, ailelerin finansal yüklerini hafifletebilir. Ayrıca, engelli çocukların bakımına yönelik maddi destek sağlayan programlar artırılmalıdır.

Psikolojik Destek Hizmetleri: Ailelerin karşılaştıkları psikolojik zorlukları aşabilmeleri için psikolojik danışmanlık ve destek gruplarının sunulması önemlidir. Zihinsel engelli çocuğa sahip aileler için özel terapi ve grup destekleri, onların duygusal yüklerini hafifletebilir ve toplumsal izolasyonlarını önleyebilir.

Akran ve Sosyal İlişkiler Desteği: Engelli çocukların sosyal gelişimlerini desteklemek amacıyla, okullarda ve toplumda akran destek gruplarının oluşturulması faydalı olacaktır. Bu, hem çocukların hem de ailelerin sosyal ilişkilerde daha güçlü bağlar kurmalarına olanak tanıyacaktır. Ayrıca, çocuklar için özel eğitim okulları ve topluluk merkezlerinde arkadaşlık kurma fırsatları sağlanmalıdır.

Aile Eğitim Programları: Ailelerin, çocuklarının özel eğitim süreçlerine daha etkili katılabilmesi ve çocuklarının gelişimlerine daha bilinçli şekilde destek olabilmesi için aile eğitim programlarının

güçlendirilmesi gerekmektedir. Aileler, özel eğitim sürecinde karşılaştıkları güçlüklerle başa çıkabilmek için çeşitli stratejiler ve beceriler öğrenmelidir.

Bu öneriler doğrultusunda, zihinsel engelli çocuklara sahip ailelerin karşılaştıkları zorluklar azaltılabilir ve bu ailelerin toplumsal yaşamda daha güçlü bir şekilde var olmaları sağlanabilir. Toplumun tüm kesimlerinin, engelli bireylerin haklarına ve ihtiyaçlarına duyarlı olması, sosyal adaletin sağlanmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Aksoy, V. (2013). “Özel Eğitimde Aile Eğitimi ve Rehberliği.” A. Cavkaytar (Edit.), *Bilgilerin Toplanması ve Değerlendirme* (ss. 87-120). Ankara: Maya Akademi.

Ataman, A. (2009). “Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş.” A. Ataman (Edit.), *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitim* (ss. 13-28). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Burcu, E. (2007). *Türkiye’de Özürlü Birey Olma Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Cavkaytar, A. (2005). *Özel Gereksinimi Olan Çocuklara Özbakım ve Ev İçi Becerilerinin Öğretimi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Cavkaytar, A. (2000). “Zihin Engellilerin Eğitim Amaçları.” *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10(1): 115-121.

Çelebi, Y. (2003). “Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Ailelerle Yapılan Grupla Psikolojik Danışma ve Grup Rehberliğinin Kaygı, Depresyon ve Aile Yapısına Etkisinin İncelenmesi.” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Eripek, S. (2009). *Zihinsel Yetersizliği Olan Çocuklar*. Ankara: Maya Akademi.

Esen, Ç. E. (2003). *Okyanusun Kıyısı: Tıbbi-Eğitsel Yaklaşımla Zihinsel Engellilik*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Evcimen, E. (1996). “Zihin Engelli Çocuğu Olan Ailelerin (Anne ve Babaların) Gereksinimlerinin Belirlenmesi.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Kaur, R., & Arora, H. (2010). “Attitudes of Family Members Towards Mentally Handicapped Children and Family Burden.” *Delhi Psychiatry Journal*, 13(1), 70-74.

Marshall, C., & Rossman, G. B. (2014). *Designing Qualitative Research*. New York: Sage.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (2000). *Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ve Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği*. Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Özdemir, O. (2013). “Özel Eğitimde Aile Eğitimi ve Rehberliği.” A. Cavkaytar (Edit.), *Ailelere Sunulan Hizmetler ve Destekler* (ss. 55-86). Ankara: Maya Akademi.

Punch, F. K. (2016). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. Çev. D. Bayrak, H. Bader Arslan, Z. Akyüz. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Sapancalı, F. (2005). “Avrupa Birliği’nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri”. *Çalışma ve Toplum* 3(6): 50-106.

Seyyar, A. (2015). *Türkiye’de ve Dünya’da Engelli Dostu Sosyal Politikalar*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Seyyar, A.,- Genç, Y. (2010). *Sosyal Hizmet Terimleri*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Sümbüloğlu, K., - Sümbüloğlu, V. (1998). *Sağlık Bilimlerinde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Hatiboğlu Yayınevi.

Şahin, T. (2009). “Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi.” T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, Ankara.

Yıldırım, A., - Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

BÖLÜM 2

DİJİTAL KAPİTALİZMİN KURAMSAL HARİTASI: BELL'DEN ZUBOFF'A SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN DÖNÜŞEN EKSENİ

Dr. Sevrâ Su Tatlıoğlu

GİRİŞ

Günümüz toplumunu tanımlayan en temel dinamik, dijitalleşmenin yarattığı kompleks ve derin çelişkisidir. Bir yarıyla sınırsız bilgiye erişim, coğrafi sınırları aşan küresel bağlantılarına ve bireysel ifade olanaklarına imkân tanırken; diğer yandan görünmez bir veri sömürsünü, algoritmik denetimi ve giderek derinleşen yeni eşitsizlik biçimlerini gündeme getirmiştir. Avucumuzun içindeki tablet ve cep telefonu ekranları, hem bir özgürleşme penceresi hem de bir gözetim aygıtı işlevleri görmektedir. Özgürleşme ve gözetim ikilikleri teknolojik meselenin önüne geçirilerek modern sosyolojik düşüncenin en temel sorunsallarından birisini gündeme getiren tarihsel bir eşik olmuştur. Buna göre “Dijitalleşme, insanlık için bir özgürleşme vaadi midir; yoksa sermayenin görünmez tahakküm mimarisinin son halkası mıdır?” Soruları bu çalışmanın temel araştırma sorunları olmaktadır.

Bu çalışma, bu temel sorunun izini, dijital toplum üzerine düşünen üç ana kuramsal eksen üzerinden sürdürmektedir. Bu entelektüel yolculuğun ilk durağını, 20. yüzyılın ikinci yarısında sanayi sonrası toplumun şafağını müjdeleyen Daniel Bell, Marshall McLuhan ve Yoneji Masuda gibi öncü düşünürler oluşturur. Onların

"enformasyon toplumu" vizyonu, teknolojiyi toplumsal ilerlemenin öncüsü olarak gören iyimser bir modernizm vaadi sunmuştur. Ancak bu vaadin ardındaki teknolojik determinizm, bilginin ve teknolojinin kapitalist iktidar ilişkileri içindeki rolünü büyük ölçüde göz ardı etmiştir.

Bu iyimserliğe meydan okuyan ve tartışmayı daha karmaşık bir zemine taşıyan ikinci eksen, 1990'lardan itibaren Manuel Castells, Jan van Dijk ve Barry Wellman gibi isimlerle yükselen "ağ toplumu" paradigmasıdır. Bu yaklaşım, teknolojiyi ne mutlak iyi ne de mutlak kötü olarak kodlar; bunun yerine toplumsal yapıyı, kimlikleri ve gündelik yaşamı yeniden düzenleyen "ağ mantığını" merkeze alır. Ağ toplumu kuramı, dijital çağın hem fırsatlarını hem de risklerini içeren diyalektik bir çerçeve sunarak tartışmayı zenginleştirir.

Üçüncü ve en eleştirel olduğu düşünülen yön ise sosyolojik odağı teknolojiden ve ağ yapısından, bu yapıları şekillendiren ekonomik mantığa, yani sermayeye çevirir. David Harvey ve Frank Webster gibi düşünürlerin attığı temeller üzerinde yükselen; Dan Schiller, Christian Fuchs, Nick Srnicek ve Shoshana Zuboff gibi isimlerin güncellediği "dijital kapitalizm" eleştirisi, dijitalleşmeyi kapitalizmin yeni birikim, sömürü ve gözetim stratejilerinin bir aracı olarak analiz eder. Bu perspektife göre, dijital çağın parlak yüzeyinin altında, dijital emek sömürüsü ve gözetim kapitalizmine dayalı yeni bir tahakküm rejimi yatmaktadır.

Bu alışma, söz konusu üç kuramsal eksen olan enformasyon toplumu, ağ toplumu ve eleştirel dijital kapitalizmi karşılaştırmalı bir analizle ele almakta; dijital toplumun doğasına ilişkin sorunun tekil bir yanıtı olmadığını savunmaktadır. Aksine, dijital toplumun özgün karakterinin, bu üç paradigmanın işaret ettiği dinamiklerin, yani ilerleme potansiyeli, yapısal dönüşüm ve sermaye tahakkümünün aynı anda ve çelişkili bir biçimde işlediği hibrit bir yapı olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kuramsal haritayı çıkararak dijitalleşmenin yarattığı çok katmanlı ve çelişkili gerçekliği bütünlüklü bir sosyolojik perspektifle çözümlemek hedeflenmektedir.

1. Bilginin İktidarı: Enformasyon Toplumu Kuramlarının Dönüşen Paradigmaları

Sanayi sonrası toplum tartışmaları, özellikle 1950’lerden itibaren kapitalist toplumların geçirdiği yapısal dönüşümleri anlamak açısından merkez bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda “enformasyon toplumu” kavramı teknolojik bir gelişmeye işaret ederken; aynı zamanda modern kapitalizmin üretim, emek ve bilgi ilişkilerinde yaşanan köklü değişimleri açıklayan kuramsal bir ereve sunar (Webster, 2014). Dolayısıyla “bilgi” bu tartışmalarda hem ekonomik hem kültürel hem de siyasal düzeyde dönüştürücü bir g olarak konumlandırılır. Ancak farklı kuramcılar, bilginin bu merkezi rolünü kimi zaman ilerlemenin anahtarı, kimi zaman da yeni bir tahakküm biçimi olarak yorumlamıştır.

Bu tartışmaların en erken düşünürlerinden biri olan Marshall McLuhan, kitle iletişim araçlarını insanın uzantısı olarak değerlendirir ve “araç mesajdır” teziyle iletişim teknolojilerinin toplumsal bilincin kurucu unsuru olduğunu savunur. McLuhan için önemli olan, televizyonda ya da radyoda ne izlendiği ne dinlendiği değil bu teknolojilerin kendisinin insan duyularını, algılarını ve sosyal örgütlenme biçimlerini nasıl yeniden yapılandığıdır. Yazılı kültürün yarattığı çizgisel, bireyci ve rasyonel düşünme biçiminin aksine, elektronik medyanın anlık ve bütüncül doğası, insanlığı yeniden kabile toplumlarının kolektif ve sözlü kültürüne benzer bir duyuşal dünyaya geri döndürmüştür. McLuhan’ın 1960’larda ortaya attığı “küresel köy” metaforu, elektronik medyanın kültürel ve coğrafi sınırları aşarak yeni bir küresel bütünleşme yarattığı düşüncesine dayanır. Buradan hareketle onun analizi, teknolojik bir kehanetten öte, teknolojinin insan varoluşu üzerindeki ontolojik etkilerine dair derin bir sorgulamadır. (McLuhan, 1994: 7-8). Bu bakış açısı, iletişim araçlarının işlevini içerikten bağımsız, bizzat formun kendisini belirleyici kabul eder. McLuhan’ın televizyon merkezli analizleri, bugün internet ve sosyal medyanın şeffaflık idealiyle mahremiyeti nasıl aştığına dair tartışmalarda da güncelliğini korumaktadır (Varol ve Çelik-Varol, 2019).

McLuhan’ın vizyoner ve medya odaklı yaklaşımının ardından, Daniel Bell konuyu daha sistematik bir sosyolojik çerçeveye oturtur. 1970’lerde “bilgi toplumu” kavramıyla sanayi sonrası dönemi açıklayan Bell’e göre toplumsal yapının temeli artık fiziksel emekten ziyade,

kurumsal biçimde kodlanmış teorik bilgiye dayanmaktadır (Bell, 2002: 32). Zira bilgiye sahip olma, kapitalist toplumlarda yeni bir ayrıcalık biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bilgi, yalnızca bireysel deneyimin değil; üniversitelerde, devletlerin desteklediği araştırmalarda ve büyük şirketlerin Ar-Ge yatırımlarında üretilen “kodlanmış” bir içeriktir (Güçdemir, 2015). Sanayi toplumunda sermaye nasıl temel üretim faktörüyse, sanayi sonrası toplumda da bu soyut ve kuramsal bilgi, inovasyonun, ekonomik büyümenin ve sosyal statünün ana kaynağı haline gelmiştir. Bu durum, toplumsal hiyerarşinin artık sadece mülkiyet sahipleri ve işçiler arasında değil, aynı zamanda bu kodlanmış bilgiye sahip olan profesyonel-teknik sınıf ile bu bilgidен yoksun olanlar arasında da kurulduğu anlamına gelir. Bell, bilginin üretim ve dolaşımını toplumsal eşitsizliklerin yeni eksenі olarak tanımlar; artık toplumsal üstünlük mülkiyet ilişkilerinden çok bilgiye erişim ve onu yönetme kapasitesine bağlıdır. Bu nedenle Bell (2002), sanayi toplumunun meta temelli yapısından farklı olarak, enformasyon toplumunda teknolojiyi modern toplumların ihtiyaç duyduğu değişimin anahtarı olarak konumlandırır. Bell’in bu iyimser teknolojik vizyonu, internetin ekonomik üretkenlik, sosyal ağlar ve tüketici davranışları üzerindeki etkilerini toplumsal ilerlemenin doğal bir uzantısı olarak yorumlamasına da yansır (Laughey, 2010). Bell, teknolojiyi ekonomik verimliliği artıran ve hizmet sektörünü merkezileştiren bir ilerleme aracı olarak görür. Ancak bu iyimser teknolojik determinizm, bilgiye erişimin sınıfsal farklılıkları yeniden ürettiği eleştirilerini de beraberinde getirmiştir (Lyon, 2017).

Bell'in analizini daha teknoloji odaklı ve ütopyacı bir boyuta taşıyan düşünür ise Yoneji Masuda olmuştur. 1980'lerde enformasyon toplumuna normatif bir anlam yükleyen Masuda'ya göre, bilgi temelli yeni toplum biçimi özgür rekabetin, katılımcı demokrasinin ve sınıfsız bir toplumun önünü açacaktır (Masuda, 1981). Masuda'nın vizyonunda fiziksel emek yerini zihinsel emeğe bırakmış, fabrika üretiminin yerini ise veri bankaları ve bilgi ağları almıştır (Karvalics, 2007). Bu dönüşüm, yalnızca üretim ilişkilerini değil, ulusal sınırların ötesinde küresel bir dayanışma potansiyelini de beraberinde getirmektedir. Bilgisayar teknolojisini bu dönüşümün simgesi olarak gören Masuda, enformasyon toplumunu yalnızca betimlemekle kalmaz, aynı zamanda ulaşılmaması gereken bir toplumsal ideal olarak kurar (Aktaş, 2007: 185).

Bu iyimser ve teknoloji merkezli kuramların karşısında, enformasyon toplumunu kapitalizmin dinamikleri içinde ele alan eleştirel bir damar da gelişmiştir. Bu geleneğin en önemli dayanaklarından birini David Harvey'nin Marksist analizi oluşturur. Harvey, 1970 sonrası kapitalist dönüşümü "zaman-mekân sıkışması" kavramıyla analiz eder. Ona göre enformasyon teknolojilerinin gelişimi, üretim süreçlerinin mekânsal sınırlarını aşarak ve dolaşım zamanını sıfıra indirerek kapitalizmin esnek birikim stratejilerine hizmet etmektedir (Harvey, 1997). Dijitalleşme, zaman ve mekânı yeniden örgütleyerek ekonomik ilişkileri hızlandırırken, kültürel alanda ise bir yüzeysellik ve geçiciliği beslemektedir. Harvey'nin yaklaşımı, dijitalleşmenin sunduğu imkânları bütünüyle reddetmez; fakat bu

imkânların kapitalist rasyonalite içinde yeni tahakküm biçimlerine dönüştüğünü vurgulayarak enformasyon toplumunu, kapitalizmin yeniden yapılandırılmış bir formu olarak konumlandırır (Harvey, 1997: 76).

Sonuç olarak, bu kuramcılarının yaklaşımları, bilgiye merkezi bir rol atfetme noktasında birleşse de teknolojinin toplumsal sonuçlarına ilişkin değerlendirmelerde köklü biçimde ayrışmaktadır. Bir yanda McLuhan, Bell ve Masuda gibi öncüler, teknolojik gelişmeleri toplumsal ilerlemenin neredeyse doğal bir sonucu gibi sunarlar; teknolojiyi toplumsal süreçlerin öznesi haline getirirken onu şekillendiren ekonomik ve siyasal dinamikleri ikincil plana iterler. Diğer yanda ise Harvey gibi eleştirel düşünürler, teknolojiyi kapitalist tahakkümün ve eşitsizliğin yeniden üretildiği bir alan olarak görürler. Bu temel teorik gerilim, dijital toplum tartışmalarının özünü oluşturur: Teknoloji özgürleştirici mi, yoksa denetimci bir güç müdür?

Günümüz dijital kapitalizmi, bu soruyu daha da karmaşık hale getirmiştir. Algoritmalar, platform kapitalizmi ve yapay zekâ gibi yeni yapılar, teknolojinin demokratikleştirici potansiyelini artırırken aynı zamanda yeni eşitsizlik biçimlerini de üretmektedir. Verwiebe ve Hagemann'ın (2024) çalışması, dijital çağda ortaya çıkan yeni sermaye biçimlerinin toplumsal farklılıkları yeniden ürettiğini göstermektedir. Buradan hareketle enformasyon toplumu kuramlarının erken dönem iyimserlikleri, yerini dijital çağın gözetim, denetim ve veri temelli tahakküm biçimlerine dair eleştirel bir sorgulamaya bırakmaktadır. Erken dönem enformasyon toplumunun iyimserliği kapitalizm

eleştirileriyle gölgelenirken; dijitalleşmenin karmaşık yapısını ele almak için ne tamamen iyimser ne de tamamen eleştirel olan alternatif bir bakış açısı ihtiyacı doğmuştur. İşte bu kuramsal zemin 'ağ toplumu' perspektifinin yükselişini hazırlamıştır.

2. Ağ Toplumu Perspektifleri: Dijital Toplumun Yeni Kuramsal Ufukları

Enformasyon toplumu kuramlarının iyimser ve eleştirel kutuplaşmasının ardından, 1990’lardan itibaren teknoloji ile toplumsal yapıyı birlikte ele alan yeni bir yaklaşım öne çıkmıştır: ağ toplumu perspektifi. Bu yaklaşım, teknolojiyi yalnızca bir fırsat veya tehdit olarak görmek yerine, toplumsal örgütlenmenin kendine özgü yeni bir mantığı olarak kavramsallaştırır. Enformasyon toplumu tartışmalarının bir devamı olarak gelişen ağ toplumu kuramları, dijital iletişim teknolojilerinin üretim, emek, siyaset ve kültür alanlarında köklü bir yeniden yapılanma yarattığını savunur. Ortak paydası, toplumsal ilişkilerin artık dikey hiyerarşilere değil, esnek ve merkezlessiz ağ yapılarına dayandığı fikridir (Castells, 2008; Van Dijk, 2016). Ancak “ağ”ın nasıl tanımlandığı ve bu dönüşümün ne anlama geldiği konusunda kuramcılar arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

Bu kuramın en etkili ve kurucu ismi Manuel Castells’tir. Ona göre 1960’ların sonu ve 1970’lerin başında üç tarihsel süreç bir araya gelerek yeni bir toplumsal formu doğurmuştur: enformasyon teknolojilerindeki devrim, kapitalizmin ve devletçiliğin krizleri ve yeni toplumsal hareketlerin yükselişine olanak tanımıştır (Görgün Baran, 2018). Castells, bu yeni dönemi "ağ toplumu" olarak adlandırır; onu üç temel

eksende analiz eder. Bunlar enformasyonellik, küresellik ve ağ örgütlenmesi kavramlarından oluşmaktadır. Enformasyonellik, aktörlerin gücünün yüksek verimlilikte enformasyon üretme, işleme ve uygulama kapasitelerine dayanması anlamına gelir. Küresellik, üretim ve dolaşım süreçlerinin ulusal sınırların ötesinde, küresel bağlantılar ağı üzerinden örgütlenme anlamına gelmektedir. Ağ örgütlenmesi ise, hiyerarşik yapılar yerine esnek, merkezsiz, etkileşim temelli yapıları ifade eder (Ritzer, 2018: 423). Bu bağlamda ağ toplumu, yalnızca teknolojik bir değişimi değil, kapitalizmin yeni örgütlenme biçimini temsil eder. Castells'e göre, dijitalleşme süreciyle birlikte esnek çalışma biçimleri, bireyselleşmiş iş modelleri ve mekânsal sınırların ortadan kalkması yeni bir toplumsal düzenin göstergeleridir. Kentler, enformasyon akışlarının merkezleri haline gelirken, kimlikler ulus-devlet sınırlarının ötesinde etnik, kültürel ve cinsiyet temelli biçimlerde çeşitlenmiştir (Castells, 2008; Kardaş, 2018). Castells, özellikle feminist hareketler ve çevreci ağların yükselişini, ağ toplumunun merkezsiz, çoklu ve yatay örgütlenme biçiminin ifadesi olarak görür. Bu doğrultuda ağ toplumu, yalnızca teknolojik bir kavram değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir paradigma değişimine işaret etmektedir.

Castells'in bu makro düzeyli tarihsel analizini, daha eleştirel ve iletişim sosyolojisi odaklı bir yaklaşımla tamamlayan isim Jan van Dijk'tır. Van Dijk, dijital ağların toplumsal yaşamı her düzeyde kuşattığını kabul eder; ancak Castells'in görece nötr duruşu yerine ağların karanlık yüzüne odaklanır. Ona göre dijital ağlar, bir yandan yeni iletişim ve katılım imkânları sunarken diğer yandan eşitsizlikleri

derinleştirmekte ve mahremiyeti aşındırmaktadır (Van Dijk, 2016). Özellikle dijital bölünme sorunu, bilgiye ve teknolojiye erişimdeki asimetrisi görünür kılar. Elektronik ağların bireyleri ve kurumları giderek daha bağımlı hale getirdiğini vurgulayan Van Dijk, bu bağımlılığın demokratikleşmeyi artırmak yerine toplumsal uçurumları büyüttüğünü belirtir. Teknolojinin yüksek maliyetleri erişim eşitsizliğini artırmakta, bu da yeni bir dijital sınıflaşma biçimi doğurmaktadır. Ayrıca sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte mahremiyetin erozyonu, gözetim kültürünün normalleşmesi ve yüzeyselleşen ilişkiler, ağ toplumunun karanlık yüzünü oluşturmaktadır (Balatongöz, 2019: 16–17).

Van Dijk, bu çerçevede “kitle toplumu”, “enformasyon toplumu” ve “ağ toplumu” kavramlarını karşılaştırarak toplumsal örgütlenmenin içeriksel, biçimsel ve yapısal özelliklerini birbirinden ayırır. Ona göre dijitalleşme, yalnızca toplumsal süreçleri dönüştürmekle kalmaz; aynı zamanda bireyleri enformasyon bolluğu içinde yönünü yitiren, psikolojik olarak parçalanmış özneler haline getirir (Van Dijk, 2016; Balatongöz, 2019). Bu bakımdan Van Dijk, Castells’in “özgürleştirici ağ” vizyonunu eleştirerek, ağların bağımlılık, stres ve dezenformasyon üreten yönlerine dikkat çeker.

Bu iki makro yaklaşımı mikro sosyolojik bir düzlemde tamamlayan isim ise Barry Wellman’dır. Wellman, ağ toplumunun gündelik yaşam ve bireyler arası ilişkiler üzerindeki etkilerine odaklanır. Wellman (2001) internetin bireyler arası ilişkileri dönüştürdüğünü ve toplulukların artık coğrafi yakınlık yerine bireylerin

seçici ve dinamik bağlantılarına dayandığını ileri sürer. Bu olguyu “ağ tabanlı bireysellik” (networked individualism) olarak tanımlar. Wellman’ın katkısı, ağ toplumunun gündelik yaşam üzerindeki etkilerini incelemesinde yatar: bireylerin sosyal sermaye oluşturma biçimleri, dijital bağlantılar aracılığıyla yeniden şekillenmektedir. “Küçük kutular”, “yerel özelliklerini koruyan küresel ağlar” ve “ağ tabanlı bireysellik toplulukları” (Özuz, 2018: 59-60) kavramsallaştırmaları bu dönüşümün çok katmanlı doğasına işaret eder. Wellman’a göre internet, bir yandan bireyleri birbirine bağlayarak sosyal sermayeyi artırmakta; diğer yandan geleneksel topluluk bağlarını zayıflatarak bireysel özerklik ile toplumsal yalnızlık arasında ikircikli bir denge yaratmaktadır (Wellman, 2001: 2031).

Sonuç olarak ağ toplumu perspektifi, dijital çağın toplumsal mantığını açıklamada enformasyon toplumu tartışmalarını aşan bir çerçeve sunar. Castells’in küresel ve yapısal analizi, Van Dijk’in eşitsizlik ve gözetim temelli eleştirileri ve Wellman’ın mikro-sosyolojik gözlemleri birlikte düşünüldüğünde, ağ toplumu, dijital çağın en kapsamlı paradigmalarından biri olarak ortaya çıkar. Ancak bu paradigma dahi, 2010’lar sonrası dönüşümü tam olarak açıklamada yetersiz kalmaktadır. Ağ toplumu kuramı küresel bağlantıları, esnek çalışmayı ve yeni kimlik politikalarını açıklamada güçlü olsa da, gücün ve sermayenin toplandığı yeni merkezleri—yani platformları—ve bu platformların temel ekonomik mantığı olan veri sömürsünü yeterince hesaba katmamıştır. Bu eksiklik, odağı ağların yapısından platformların

ekonomik mantığına kaydıran eleştirel dijital kapitalizm kuramlarının doğuşuna zemin hazırlamıştır.

3. Eleştirel Boyut: Dijital Kapitalizm, Emek ve Gözetim

Enformasyon ve ağ toplumu kuramları dijitalleşmeyi genellikle toplumsal dönüşümün nötr veya olumlu bir gücü olarak değerlendirirken; eleştirel yaklaşımlar bu süreci kapitalizmin yeni birikim ve tahakküm stratejilerinin bir parçası olarak görür. Bu perspektife göre, dijital teknolojiler sadece iletişim araçları değil, aynı zamanda emek süreçlerini, gözetim ilişkilerini ve iktidar biçimlerini yeniden tanımlayan ekonomik altyapılardır. Dolayısıyla, tartışmanın merkezinde artık “bilginin özgürleştirici potansiyeli” değil, verinin metalaşması ve denetimin yoğunlaşması bulunmaktadır.

Bu eleştirel zemini hazırlayan öncü isimlerden biri Frank Webster'dır. Webster (2014), “bilgi toplumu” söyleminin, teknolojik yenilikleri tarafsız ve ilerlemeci sunarak kapitalizmin sürekliliğini ve neoliberal ideolojiyi perdeleyen hegemonik bir mit işlevi gördüğünü savunur. Bilginin öneminin arttığını kabul etse de bunun toplumsal yapıda radikal bir kopuş yarattığı fikrine karşı çıkar. Ona göre yaşanan şey, yeni bir toplumdan ziyade, kapitalist ilişkilerin bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla derinleşmesi ve genişlemesidir (Webster, 2014: 259).

Webster'ın açtığı bu yoldan ilerleyen Dan Schiller (1999), bu yeni yapıyı sistemli biçimde "dijital kapitalizm" olarak adlandıran ilk düşünürlerdendir. Schiller, internetin askeri-akademik bir ağdan küresel

pazar sisteminin merkezine dönüşümünü analiz etmiştir; nitekim 2020'li yıllarda dijital kapitalizm, dünyayı bölen temel bir ekonomik yapı haline gelmiş; küresel BT harcamalarının 2023'te 4.6 trilyon dolara ulaşması öngörülmüştür (Schiller, 2023).

Bu genel çerçevenin günümüzdeki işleyişini ise üç temel kavram üzerinden anlamak mümkündür. Bunlar dijital emek, platform kapitalizmi ve gözetim kapitalizmidir. Bu kavramlar, Webster ve Schiller'in işaret ettiği dijital kapitalizmin somut mekanizmalarını ortaya koyar.

Bu mekanizmalardan ilkinin Marksist bir çerçevede analiz eden Christian Fuchs, dikkatini "dijital emek" sömürüsüne yöneltir. Fuchs'a (2014) göre, kullanıcıların Facebook, Google gibi platformlarda gerçekleştirdiği görünürde ücretsiz faaliyetler (içerik üretimi, beğeni, yorum, paylaşım) aslında ekonomik değer üreten ve şirketlerin kârına dönüşen bir emek sürecidir. Bu, Marx'ın artı-değer teorisinin dijital çağa uyarlanmasıdır. Kullanıcıların dikkati, etkileşimleri ve kişisel verileri, dijital kapitalizmin temel hammaddesi haline gelerek sömürüye açılır. Fuchs'a (2010) göre dijital kapitalizm, yalnızca üretim araçlarını değil, kullanıcıların dikkatini, etkileşimlerini ve kişisel verilerini de sömürüye açar. Böylelikle dijital kapitalizm, yalnızca ekonomik değil, duygusal ve bilişsel emek biçimlerini de metalaştırmaktadır.

Dijital kapitalizmin baskın iş modelini ise Nick Srnicek (2017) "platform kapitalizmi" kavramıyla açıklar. Srnicek'e göre platformlar (sosyal, reklam, bulut, endüstriyel vb.), farklı kullanıcı gruplarını bir

araya getirerek aralarındaki her etkileşimden veri çıkaran ve bu veriyi tekelleştiren dijital altyapılardır. Platform modeli, kapitalizmin 1970'lerden beri süregelen krizine bir yanıt olarak ortaya çıkmış ve doymak bilmez bir veri iştahıyla sürekli genişleyen yeni bir birikim mantığı yaratmıştır.

Bu sömürü biçiminin en kapsamlı ve ürkütücü analizini ise Shoshana Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" (surveillance capitalism) kavramsallaştırması sunar. Zuboff'a (2019a) göre, çağdaş kapitalizm insan deneyimini bir hammadde olarak ele alır. Bireylerin dijital izleri, yalnızca reklam hedeflemek için değil, aynı zamanda gelecekteki davranışları tahmin etmek ve yönlendirmek amacıyla işlenir. Bu süreç, görünürde gönüllü katılım biçiminde işlese de Zuboff'un "davranışsal fazlalık" (behavioral surplus) adını verdiği, hizmetin gerektirdiğinin çok ötesindeki verilerin gizlice toplanıp metalaştırılmasına dayanır. Gözetim kapitalizmi, bilgi kapitalizminin özel bir türü olarak, bireylerin dijital izlerini davranışsal fazlalık haline getirir (Curran, 2023; Zuboff, 2019a). Bu üç kavram birlikte düşünüldüğünde, dijital kapitalizmin çok katmanlı sömürü mantığı görünür olur: emek sömürüsü, veri çıkarımı ve davranışsal kontrol aynı anda işlemektedir. Böylece mahremiyetin sistematik ihlalini ekonomik bir zorunluluğa dönüştürerek bireylerin özerkliğini hedef alan yeni ve benzeri görülmemiş bir iktidar biçimi yaratır (Zuboff, 2019b: 3). Bu bağlamda, dijital toplumun en önemli açmazı, bireylerin kendi rızalarıyla katıldıkları bu sistemde, görünmez bir iktidar mekanizmasına tabi olmalarıdır. Bu noktada, Van Dijk'in (2016) dijital eşitsizlik ve mahremiyet erozyonuna ilişkin vurguları,

Zuboff'un analizleriyle birleştiğinde, dijital toplumun yalnızca özgürleşme değil, aynı zamanda yoğunlaşan denetim, gözetim ve sömürü ilişkilerinin alanı olduğu açıkça görülür. Dijital ağlar bireyleri görünürde birbirine bağlarken, bu bağlantıların arkasında asimetrik bir veri ekonomisi ve algoritmik iktidar yapısı işlemektedir.

Sonuç olarak, dijital topluma dair eleştirel yaklaşımlar, bilgi ve ağ toplumu kuramlarının vizyonlarına karşın, dijitalleşmenin kapitalizmin yeni yüzü haline geldiğini ortaya koyar. Webster'ın başlattığı ideolojik eleştiriden Schiller'in isimlendirdiği dijital kapitalizme, oradan da Fuchs'un emek sömürüsü, Srnicek'in platform modeli ve Zuboff'un davranışsal kontrol analizlerine uzanan bu çizgi, dijitalleşmenin eşitsizlikleri derinleştirdiğini ve bireylerin özgürleşme potansiyelini görünmez denetim ağlarının içine hapsettiğini gösterir. Bu doğrultuda dijital toplumun geleceğini tartışmak, artık yalnızca teknolojik bir mesele değil; iktidarın, emeğin ve mahremiyetin yeniden tanımlandığı politik bir mücadele alanıdır.

4. Dijital Toplumun Paradigma Gerilimi: Bilgi, Ağ ve Kapitalizm Arasında

Dijitalleşme üzerine yürütölen tartışmalar, yalnızca teknolojik yeniliklerin toplumsal sonuçlarını anlamaya yönelik değildir; modern kapitalizmin yeniden yapılanan mantığını, bilgi üretiminin siyasal ekonomisini ve toplumsal öznelliğin dönüşümünü anlama çabasının da merkezinde yer alır. Önceki bölümlerde incelenen üç temel paradigma olan enformasyon toplumu, ağ toplumu ve eleştirel dijital kapitalizm bu karmaşık yapıyı anlamak için farklı, zaman zaman birbiriyle çatışan,

ancak çoğu zaman birbirini tamamlayan lensler sunar. Dijital toplumun yapısal dinamiklerini bütüncül bir şekilde kavramayı, bilgi, ağ ve kapitalizm ekseninde şekillenen gerilimi ve diyalogu karşılaştırmalı bir analizle ortaya koymayı gerektirir.

Tartışmanın kronolojik başlangıç noktasını Marshall McLuhan, Daniel Bell ve Yoneji Masuda gibi düşünürlerin temsil ettiği iyimser-modernist perspektif oluşturur. Bu yaklaşımın temel tezi, bilginin ve enformasyon teknolojilerinin, sanayi toplumunun katı yapılarının ötesinde yeni bir ilerleme, demokratikleşme ve küresel bütünleşme çağı açacağıdır (Bell, 2002; Masuda, 1981; McLuhan, 1994). Teknolojiyi toplumsal değişimin motoru olarak gören bu paradigma, teknolojik determinizme yaslanır: Toplumsal yapı, teknolojik gelişmelere göre şekillenir. Ancak bu yaklaşım, teknolojiyi onu şekillendiren kapitalist mülkiyet ilişkilerinden ve iktidar yapılarından soyutlayarak analiz etme eğilimindedir. Bu nedenle, teknolojinin sınıfsal, kültürel ve etik sonuçlarını görünmez kılma riski taşır.

İkinci eksen, ilk paradigmanın teknolojik determinizmine bir yanıt olarak gelişen ağ toplumu kuramıdır. Manuel Castells, Jan van Dijk ve Barry Wellman gibi düşünürler, analizin merkezine "bilgi"yi değil, bilginin aktığı ve toplumsal yapıyı yeniden organize eden "ağı" yerleştirirler. Bu perspektife göre teknoloji ne tamamen özgürleştirici ne de bütünüyle baskıcıdır; aksine, toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlendiği diyalektik bir süreçtir. Castells'in (2008) "ağ mantığı", Van Dijk'in (2016) iletişim ve eşitsizlik analizleri ve Wellman'ın (2001) "ağ tabanlı bireysellik" kavramı birlikte düşünüldüğünde, dijital toplum çok

katmanlı bir yapı olarak ortaya çıkar. Makro düzeyde küresel ağlar, mezo düzeyde kurumsal ve ekonomik etkileşimler, mikro düzeyde ise bireysel öznellik biçimleri iç içe geçmiştir. Bu perspektif, teknolojiyi bir “yapısal aracı” olarak kavramsallaştırır; ancak aynı zamanda dijital bağlantıların ürettiği yeni bağımlılık ve eşitsizlik biçimlerine de işaret eder. Ağ mantığı, hiyerarşik yapıları dönüştürürken aynı zamanda dijital bölünme, mahremiyet erozyonu ve ağ tabanlı bireysellik gibi yeni gerilimler ve eşitsizlikler üretir. Bu toplumsal sonuçlar, yalnızca iletişim biçimlerinde değil toplumsal aidiyet duygusunda da radikal bir dönüşüm yaratmaktadır. Bireyler artık ulusal, sınıfsal veya kurumsal bağlardan ziyade, algoritmik filtrelerle biçimlenmiş ağlara dâhil olmaktadır. Bu durum, Wellman’ın “ağ tabanlı bireysellik” kavramının ötesine geçmektedir. Bu durum, öznenin kendini ifade ettiği bağlamın giderek dijital platformlar tarafından belirlenmesi anlamına gelir. Dijital kimlik, artık bireyin iradesinden çok, algoritmik sınıflandırmaların bir ürünüdür. Dolayısıyla ağ toplumunun sunduğu özerklik, paradoksal biçimde algoritmik öznelliğe dönüşmektedir. Bu noktada ağ toplumu kuramı, dijital çağın hem fırsatlarını hem de risklerini aynı anda barındıran çok katmanlı bir model sunar.

Üçüncü ve en eleştirel eksen ise dijitalleşmeyi doğrudan sermaye birikiminin mantığı içinde analiz eder. David Harvey, Frank Webster, Dan Schiller, Christian Fuchs, Nick Srnicek ve Shoshana Zuboff gibi düşünürler, önceki iki paradigmanın politik-ekonomik kör noktalarına işaret ederler. Onlara göre asıl belirleyici olan teknoloji veya ağ yapısı değil, kapitalizmin kâr ve birikim odaklı rasyonalitesidir. Bu çerçevede

dijitalleşme; zaman-mekân sıkışması (Harvey, 1997), dijital emek sömürsü (Fuchs, 2014), platform tekelleri (Srnicek, 2017) ve gözetim kapitalizmi (Zuboff, 2019b) gibi mekanizmalarla kapitalizmin kendini yeniden ürettiği ve tahakküm biçimlerini derinleştirdiği bir süreçtir. Teknoloji burada toplumsal değişimi belirlemez; aksine, mevcut iktidar ilişkileri içinde şekillenir ve bu ilişkileri pekiştiren bir araca dönüşür. İşte bu noktada dijital toplum, özgürleşme vaadini görünmez bir gözetim mimarisine dönüştürür. Bu çizgi, dijital teknolojilerin görünürdeki katılımcı ve özgürleştirici yüzünün ardında, tahakküm ve veri sömürsüne dayalı bir ekonomik düzenin yer aldığını vurgular.

Bu üç kuramsal hattın kesişiminde, dijital toplumun tek boyutlu bir ilerleme veya tahakküm anlatısına sığdırılamayarak doğası gereği çelişkili ve "hibrit" bir yapı olduğu ortaya çıkar. Dijital modernite, aynı anda hem özgürleşme hem de denetim potansiyeli taşır. Kullanıcılar aynı anda hem birer içerik üreticisi hem de dijital emek sömürsünün ve gözetimin nesnesidir (Fuchs, 2014). Ağlar, hem hiyerarşik olmayan küresel bağlantıları güçlendirir hem de platform kapitalizminin yarattığı yeni oligopoller ve veri tekellerini besler. Bireyler, ağ tabanlı bireysellik içinde hiç olmadığı kadar özerk hissederken, aynı zamanda davranışsal fazlalıkları üzerinden hiç olmadığı kadar manipülasyona açık hale gelirler (Castells, 2008; Van Dijk, 2016).

Sonuç olarak, bu üç paradigma birbirini dışlamaktan çok, dijital toplumun farklı katmanlarını aydınlatır. Enformasyon toplumu paradigması *potansiyelin*, ağ toplumu paradigması *yapısal dönüşümün*, dijital kapitalizm paradigması ise *tahakkümün* diliyle konuşur. Bu doğrultuda, bu üç kuramsal hattın kesişiminde dijital toplumun doğasına ilişkin daha bütüncül bir tablo ortaya çıkmaktadır. Dijitalleşme, bir yandan katılım, hız, kültürel çeşitlilik ve esnek örgütlenme gibi fırsatlar sunarken; diğer yandan gözetim, veri sömürüsü ve eşitsizliklerin derinleşmesi gibi riskleri de beraberinde getirir. Dijital toplum bu nedenle tek boyutlu bir ilerleme anlatısından ziyade, çelişkili, hibrit ve çok katmanlı bir toplumsal form olarak belirir. Çağdaş sosyolojik analizin görevi, bu üç dilin birbiriyle nasıl eklemlendiğini anlamaktır. Dijitalleşme, yalnızca teknolojik bir süreç değil; kültürel, ekonomik ve siyasal rasyonalitenin yeniden inşa edildiği bir toplumsal formdur. Bu formda özgürleşme ve denetim, katılım ve dışlanma, görünürlük ve mahremiyet aynı anda işler. Sosyolojinin görevi, bu çelişkileri açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda dijital toplumun olası alternatiflerini de tahayyül edebilmektir. Böyle bir bakış açısı, dijital toplumun tek yönlü ilerleme ya da tek boyutlu tahakküm anlatılarına indirgenmesini engeller. Aksine, dijital moderniteyi hem üretken hem de yıkıcı bir tarihsel moment olarak, yani özgürleşme ile gözetim arasında salınan hibrit bir modernlik biçimi olarak anlamamızı sağlar. İşte bu kuramsal sentez, yalnızca dijital toplumun değil, sosyolojinin kendi epistemolojik ufkunun da yeniden düşünülmesini gerektirir.

Sonuç ve Tartışma: Dijital Toplumun Sosyolojik Ufku

Dijital toplum tartışmalarının Daniel Bell'in iyimser "bilgi toplumu" vizyonundan Shoshana Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" analizine uzanan kuramsal yolculuğu, sosyolojinin temel bir ikileme yüzleştiğini ortaya koymaktadır: Dijitalleşme, bir özgürleşme potansiyeli mi taşımaktadır, yoksa sermayenin derinleşen bir tahakküm aracı mıdır?

Bu çalışma boyunca yürütülen karşılaştırmalı analiz, sorunun "ya o ya da bu" şeklinde yanıtlanamayacağını göstermiştir. Aksine, dijital çağın doğası gereği çelişkili yapısı, her iki dinamiği de aynı anda barındıran hibrit bir toplumsal form yaratmıştır. Bu bağlamda, dijital toplum tartışmaları, modernliğin ilerleme idealiyle kapitalizmin yapısal çelişkilerini aynı potada eriten yeni bir düşünsel alan açmıştır. Enformasyon, ağ ve dijital kapitalizm kuramları bu formun farklı yüzlerini aydınlatır; biri ilerlemenin potansiyelini, diğeri yapısal dönüşümün diyalektiğini, sonuncusu ise tahakkümün mantığını çözümler. Dijital modernite, bu üç paradigmanın kesişiminde ve çatışmasında şekillenir. Bugün dijitalleşme ne salt bir teknolojik devrim ne de yalnızca kapitalist yeniden yapılanmadır; her ikisinin iç içe geçtiği hem özgürlük hem de kontrol üretme kapasitesine sahip bir toplumsal formdur. Bu nedenle dijital modernite, hem yeni bir üretim biçimi hem de yeni bir özneleşme, kimlik ve gözetim biçimi yaratmaktadır.

Sosyolojik olarak bakıldığında, dijital toplumun anlamı, *ne olduğundan* çok *neye dönüştüğünde* yatmaktadır. Bilginin iktidar biçimlerine, ağların toplumsal dokulara, verinin ise davranışsal denetime dönüştüğü bu yeni çağda, sosyolojinin temel görevi, teknolojik determinizm ile kültürel romantizm arasında salınan tartışmalara eleştirel bir yön kazandırmaktır. Bu eleştirel yön, sadece teknolojiyi toplumsal değişimin tek belirleyeni olarak görmekten ya da toplumsal direnci yücelten romantik bir bakışı savunmaktan kaçınır. Bunun yerine, dijital dönüşümlerin güç ilişkilerini nasıl yeniden şekillendirdiğini, eşitsizlikleri hangi biçimlerde derinleştirdiğini ve birey ile toplum üzerindeki etkilerini çok katmanlı bir şekilde sorgular. Bu sorgulama, sosyolojinin yalnızca toplumu değil, kendi epistemolojisini de yeniden gözden geçirmesini gerektirir. Dijital toplum, klasik sosyolojik kategorilerin (emek, sınıf, topluluk, kimlik, iktidar) sınırlarını zorlamaktadır. Örneğin 'emek' artık yalnızca üretim sürecinde değil, çevrimiçi etkileşimlerde; 'topluluk' ise yalnızca fiziksel mekânlarda değil, platform algoritmalarında inşa edilmektedir. Söz konusu dönüşüm, sosyolojiyi yeni bir metodolojik duyarlılığa davet eder. Bunlar veri tabanlı toplumun niceliksel fazlalığı içinde niteliksel anlam üretmektedir. Dijital sosyoloji, bu bağlamda hem teknik hem de etik bir bilim haline gelmektedir.

Dijital toplumun bu çelişkili doğası, soyut bir tartışma olmanın ötesinde, gündelik yaşamı ve küresel siyaseti şekillendiren somut olaylarda kendini göstermektedir.

Cambridge Analytica skandalı (2018), Bell'in iyimser bilgi toplumu öngörüsünün nasıl Zuboff'un (2019a) distopik gerçekliğine dönüştüğünün en net kanıtıdır. 87 milyon Facebook kullanıcısının kişisel verilerinin izinsiz toplanarak psikografik profillemeye yapılması (Schneble vd. 2018), böylece milyonlarca kullanıcının "davranışsal fazlalığının" demokratik süreçleri manipüle etmek için kullanılması, bilginin doğal olarak özgürleştirici olmadığını, aksine egemen güçler tarafından bir denetim ve yönlendirme aracına dönüştürülebileceğini göstermiştir. Enformasyon toplumu kuramlarının "bilgiye dayalı demokrasi" ideali, burada "veri temelli otorite" pratiğine evrilmiştir.

Sağlık ve sosyal yardım alanlarındaki algoritmik ayrımcılık vakaları da Van Dijk'in (2016) "dijital bölünme" uyarısını bir adım öteye taşır. Sağlık hizmetlerinde kullanılan bir yapay zeka algoritmasının siyah hastaların sağlık harcamalarını sistematik olarak düşük göstererek kaynak tahsisinde ırksal eşitsizlik yaratması (Chen, 2023), teknolojinin tarafsızlık mitini çürütmektedir. Benzer şekilde, Birleşik Krallık'ta sosyal yardım dolandırıcılığını tespit eden yapay zekâ sisteminin yaş, engellilik, medeni durum ve milliyet temelinde önyargılar üretmesi (Belenguer, 2022), dijital sistemlerin mevcut toplumsal hiyerarşileri yeniden ürettiğini kanıtlar.

Bu örnekler, ağ toplumu kuramlarının "eşit erişim" varsayımının yanıltıcı olduğunu; erişim eşitliği sağlansa bile algoritmaların yapısal eşitsizlikleri pekiştirdiğini gösterir. Sorun artık yalnızca teknolojiye "erişim" eşitsizliği değil, bizzat teknolojinin "içsel işleyişinin" mevcut toplumsal hiyerarşileri yeniden üretmesidir. Yapay zekanın ırksal veya

sınıfsal önyargılarla karar vermesi, ağ toplumunun nötr bir bağlantı altyapısı olduğu varsayımını çürütür ve ağların, yapısal eşitsizlikleri pekiştiren kodlanmış bir mimariye dönüşebileceğini kanıtlar. Bu örnekler, teknolojik determinizmin ötesine geçen bir toplumsal eleştiri biçimini zorunlu kılar. Artık tartışma, “teknoloji iyi mi kötü mü” ikiliğine sıkışamaz; asıl mesele, teknolojinin hangi değerler, hangi güç ilişkileri ve hangi normatif çerçeveler içinde tasarlandığıdır. Dolayısıyla sosyolojinin müdahalesi, yalnızca gözlemlemek değil, aynı zamanda 'teknolojik adalet' fikrini savunmak olmalıdır. Dijital çağda adalet, yalnızca kaynaklara erişim değil, algoritmalara eşit biçimde temsil edilme hakkı anlamına gelir.

Teknoloji devlerinin 2023 yılında on binlerce çalışanını işten çıkarması ise dijital kapitalizmin temel çelişkisini somutlaştırır. Google, Microsoft, Amazon ve Meta'nın bu toplu iş çıkarma hamlesi (Fuchs, 2023), platform kapitalizmin emeği prekarizasyona tabi tutmasının açık göstergesidir. Aynı dönemde bu şirketlerin kârlarının artmaya devam etmesi, Fuchs'un (2014) dijital emek sömürüsü tezini doğrular: kullanıcılar ücretsiz içerik üretmeye devam ederken, ücretli çalışanlar sistem dışına itilmektedir. Bu durum, Castells'in (2008) ağ toplumunda esneklik vizyonunun karanlık yüzünü açığa çıkarır; esneklik, sermaye için fırsat; emek için ise güvencesizlik anlamına gelir. Aynı şirketler rekor kârlar elde ederken, Fuchs'un "dijital emek" tezi doğrulanmaktadır: Değer, bir yanda kullanıcıların ücretsiz emeğinden ve verisinden çekilirken, diğer yanda ücretli profesyonel emek güvencesizleştirilmektedir.

Türkiye'de dijitalleşme süreci, bu üç paradigmanın çelişkilerini somut biçimde yansıtır. E-devlet uygulamaları ve dijital altyapı yatırımları, enformasyon toplumu söyleminin ilerleme ve modernleşme vaadini taşıırken; sosyal medyanın yaygın kullanımı, ağ toplumunun katılım ve çoğulculuk dinamiklerini görünür kılar. Ancak aynı zamanda, dijital gözetim pratikleri ve platform ekonomisinin yarattığı güvencesiz çalışma biçimleri, eleştirel dijital kapitalizm yaklaşımının öngördüğü tahakküm mekanizmalarını doğrular. Türkiye örneği üzerinden düşünüldüğünde, dijitalleşmenin toplumsal sınıflar, cinsiyet kimlikleri ve etnik aidiyetlerle kesişim biçimleri özel bir öneme sahiptir. Örneğin çevrimiçi emek piyasalarında kadınların ve gençlerin karşı karşıya kaldığı güvencesizlik, küresel platform ekonomisinin yerel izdüşümlerini gözler önüne serer. Benzer şekilde, sosyal medya temelli siyasal mobilizasyonlar hem ağ toplumunun demokratik potansiyelini hem de otoriter denetim stratejilerinin dijital biçimlerini birlikte taşır. Bu doğrultuda gelecekteki araştırmacılara aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Türkiye'deki dijital emek süreçlerini, veri yönetişimi politikalarını ve dijital eşitsizliklerin mahalli biçimlerini ampirik olarak incelemelidir.
- Öte yandan, yapay zekanın toplumsal karar alma süreçlerine müdahalesi, yeni bir iktidar biçimi yaratmaktadır. Bu algoritmik iktidarın sosyolojik analizi, mevcut paradigmaların ötesine geçmeyi gerektirir.

- Platform ekonomisinin yarattığı güvencesiz emek (prekarite) biçimleri ve bu emekçilerin yeni örgütlenme ve direniş pratikleri, sınıf analizlerini yeniden düşünmeyi zorunlu kılar.
- Dijital kapitalizmin çevre ülkelerdeki (Türkiye, Hindistan, Brezilya vb.) özgül formları, Batı-merkezli kuramların sınırlarını göstermektedir. Bu deneyimler, karşılaştırmalı sosyolojik çalışmalar için zengin bir alan sunar.
- Gözetim kapitalizmi yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve psikolojik sonuçlar da üretir. Mahremiyetin erozyonu ve kamusal-özel alan sınırlarının bulanıklaşması, sosyolojik bir sorunsallaştırmayı gerektirir.

Sonuç olarak dijital toplum sadece sosyolojik bir inceleme nesnesi değil, kavramsal araçlarını ve eleştirel duruşunu yeniden düşünmesini zorunlu kılan tarihsel eşiği temsil etmektedir. Bu çağ, hem modernliğin eşitlik ve katılım vaatlerini hem de yeni ve görünmez tahakküm biçimlerini barındıran devasa bir toplumsal laboratuvarıdır. Bu laboratuvarın geleceği teknolojik olarak belirlenmemiştir; aksine, onu şekillendirecek etik, ekonomik ve politik tercihlere açıktır. Sosyolojinin görevi, bu sürecin gözlemcisi veya eleştirmeni olmakla yetinmeyen; dijital çağın yurttaşlık, adalet ve sosyal eşitlik gibi temel kavramlarını yeniden inşa eden aktif bir entelektüel aktör olmaktır. Bu kuramsal müdahale, dijitalleşmenin karmaşık gerçekliğini kavrayarak daha demokratik ve eşitlikçi bir geleceğin inşasına zemin hazırlayacaktır. Son kertede dijital toplumun geleceği, teknolojik inovasyondan çok, etik-politik yönelimlere bağlıdır. Teknolojinin nötr

olmadığı, her tasarımın bir değer sistemini içerdığı gerçeği göz önüne alındığında, dijitalleşmenin kaderi teknik değil, toplumsaldır. Sosyoloji bu nedenle yalnızca eleştirel bir analiz aracı değil, aynı zamanda dijital adaletin kurucu dilidir. İnsan merkezli, sürdürülebilir ve kapsayıcı bir dijital kamusalılık tahayyülü, dijital modernitenin karanlık yüzünü dengeleyebilecek bir çıkış yolu olarak düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, C. (2007). Enformasyon toplumu bağlamında Türkiye. *Selçuk İletişim*, 4(4), 181-193.
- Balatongöz, H. (2019). *Network toplumlar: Manuel Castellste ağ teorisi* (Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Belenguer, L. (2022). AI bias: exploring discriminatory algorithmic decision-making models and the application of possible machine-centric solutions adapted from the pharmaceutical industry. *AI and Ethics*, 2(4), 771-787. <https://doi.org/10.1007/s43681-022-00138-8>
- Bell, D. (2002). The information society as post-industrialism. *Theories of the Information Society*, 30-51.
- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür* (Cilt 1): *Ağ toplumunun yükselişi* (E. Kılıç, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chen, Z. (2023). Ethics and discrimination in artificial intelligence-enabled recruitment practices. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10(1), 1-12. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01654-7>
- Curran, D. (2023). Surveillance capitalism and systemic digital risk: The imperative to collect and connect and the risks of interconnectedness. *Big Data & Society*, 10(1), 1-15. <https://doi.org/10.1177/20539517231177621>

- Fuchs, C. (2010). Labor in informational capitalism and on the Internet. *The Information Society*, 26(3), 179-196.
<https://doi.org/10.1080/01972241003712215>
- Fuchs, C. (2013). Capitalism or information society? The fundamental question of the present structure of society. *European Journal of Social Theory*, 16(4), 413-434.
<https://doi.org/10.1177/1368431012461432>
- Fuchs, C. (2014). Digital labour and Karl Marx. Routledge.
- Fuchs, C. (2022). *Digital capitalism: Media, communication and society volume three*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781003214038>
- Fuchs, C. (2023). *Social media: A critical introduction* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Görgün Baran, A. (2018). Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Bölüm 5.
- Güçdemir, Y. (2015). *Sanal ortamda iletişim: Bir halkla ilişkiler perspektifi*. Derin Yayınları.
- Harvey, D. (1997). Postmodernliğin durumu (S. Savran, Çev.). Metis Yayınları. (Orijinal eserin yayım tarihi 1989)
- Kardaş, A. (2018). *Dijital sosyoloji ya da yeni toplumsallıklar*. (Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin Artuklu Üniversitesi.

- Karvalics, L. Z. (2007). Information Society—what is it exactly? (The meaning, history and conceptual framework of an expression). *Information Society: From Theory to Political Practice*, 29-46.
- Laughey, D. (2010). *Medya çalışmaları: Teoriler ve yaklaşımlar* (A. Toprak, Çev.). Kalkedon Yayınları.
- Lyon, D. (2017). Surveillance culture: Engagement, exposure, and ethics in digital modernity. *International Journal of Communication*, 11, 824-842.
- Masuda, Y. (1981). *The information society as post-industrial society*. World Future Society.
- McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. MIT Press.
- Özuz, İ. (2018). Dijital sosyoloji perspektifinden toplumsal değerlerin değişme sürecinde YouTuberlar: İlköğretim öğrencileri örneği.
- Ritzer, G. (2018). *Sosyoloji kuramları* (H. Hünler & F. Gür, Çev.). De Ki Basım Yayın.
- Schiller, D. (1999). *Digital capitalism: Networking the global market system*. MIT Press.
- Schiller, D. (2023). Digital capitalism in the 2020s: Dividing the world. *Information Observatory*.
<https://informationobservatory.info/2023/05/31/digital-capitalism-in-the-2020s-dividing-the-world/>

- Schneble, C. O., Elger, B. S., & Shaw, D. (2018). The Cambridge Analytica affair and Internet-mediated research. *EMBO Reports*, 19(8), e46579. <https://doi.org/10.15252/embr.201846579>
- Srnicsek, N. (2017). The challenges of platform capitalism: Understanding the logic of a new business model. *Juncture*, 23(4), 254-257. <https://doi.org/10.1111/newe.12023>
- Van Dijk, J. (2016). *Ağ toplumu: Sosyal ve medya ağlarının yapısal analizi* (M. K. Özer, Çev.). İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Varol, E., & Çelik-Varol, M. Ç. (2019). Kavram ve kuramlarıyla Marshall McLuhan'a bakış: Günümüzün egemen medya araçları ekseninde bir değerlendirme. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 5(1), 137-158.
- Verwiebe, R., & Hagemann, S. (2024). Bourdieu revisited: new forms of digital capital—emergence, reproduction, inequality of distribution. *Information, Communication & Society*, 27(10), 1-23. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2024.2305322>
- Webster, F. (2014). *Theories of the information society* (4th ed.). Routledge.
- Wellman, B. (2001). Physical place and cyberplace: The rise of networked individualism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), 227-251. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00309>

Zuboff, S. (2019a). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.

Zuboff, S. (2019b). Surveillance capitalism and the challenge of collective action. *New Labor Forum*, 28(1), 10-29.
<https://doi.org/10.1177/1095796018819461>

BÖLÜM 3

BÜYÜK VERİ EPİSTEMOLOJİSİNDEN YAPAY ZEKÂ ÇAĞINA: SOSYOLOJİK BİLGİNİN YENİDEN TAHAYYÜLÜ

Dr. Şevket Burak Işık

GİRİŞ

Yapay zekâ teknolojilerinin özellikle büyük dil modelleri (Large Language Models, LLM'ler) biçimini aldığı güncel yönelim, toplumsal yaşamın yalnızca teknik altyapısını değil, aynı zamanda epistemolojik zeminini de dönüştürmektedir. Dilin, anlamın ve bilginin üretimi üzerine inşa edilen bu sistemler, insan iletişimiyle makine öğrenmesini iç içe geçirerek, bilginin doğasını yeniden tanımlamaktadır.

LLM'ler, bireysel ifadeyi toplu veriye, yorumu olasılığa, anlamı istatistiksel yakınlığa dönüştürürken; toplumsal dünyayı kavrama biçimimizi derinlemesine yeniden şekillendirir. Bu dönüşüm, sosyoloji için ikili bir anlam taşımaktadır: Sosyoloji, bir yandan yapay zekânın toplumsal sonuçlarını inceleyen araştırma nesnesi, diğer yandan kendi bilgi üretiminde bu teknolojileri kullanan araştırma aracı hâline gelmektedir.

Bu ikili konum, disiplini özgün bir ontolojik ve epistemolojik ikilemle karşı karşıya bırakır. Mills'in (1959) tanımladığı *sosyolojik tahayyül* (sociological imagination), bireysel deneyimleri tarihsel-toplumsal bağlamla ilişkilendirme yeteneği olarak, yapay zekâ çağında yeniden düşünölmek zorundadır. Çünkü LLM'ler, bireysel anlam

üretimini kolektif veri desenlerine çevirerek, birey-toplum ilişkisinin doğasını yeniden kodlar. Bu anlamda yapay zekâ, yalnızca bilgi üretiminde kullanılan bir araç değil, bilginin kendisinin üretildiği yeni bir sosyo-teknik ortamdır (Marres, 2017).

Castells'in (2010) *ağ toplumu* (network society) kavramsallaştırmāsından hareketle, LLM'lerin bu ağ yapısını hem hızlandırdığı hem de derinleştirdiği söylenebilir. Artık bilgi, sabit merkezlerden değil, dağınık, algoritmik biçimde birbirine bağlı ağlardan üretilmektedir. Ancak bu üretim, toplumsal eşitsizliklerin de yeniden üretimine aracılık etmektedir (Eubanks, 2018; Noble, 2018). LLM'lerin eğitildiği veri kümeleri mevcut toplumsal önyargıların, dilsel hiyerarşilerin ve kültürel tahakkümün yansımalarını içerdiği ölçüde tarafsız değil, aksine, toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmış biçimleridir (Bender vd., 2021).

LLM'lerin toplumsal yaşamda yarattığı dönüşümün anatomisi, ilk bakışta teknolojik bir ilerleme gibi görünse de, özünde bir toplumsal yeniden örgütlenme sürecidir. Bu modeller, sadece yapay zekânın (YZ) bir alt kümesi olmakla kalmaz, aynı zamanda güç, eşitsizlik ve hakikat rejimlerine dair sosyolojik tartışmaları yeniden alevlendiren politik araçlar olarak işlev görürler (Crawford, 2021; Noble, 2018).

LLM'lerin karar mekanizmalarını otomatikleştirmesi (O'Neil, 2016; Eubanks, 2018), eğitimden istihdama, adaletten kamusal söyleme kadar her alanda yeni bir otorite kaynağı yaratmaktadır.

Bu yeni otorite, genellikle algoritmik bir *kara kutu* içinde gizlenmiş, şeffaflıktan uzak ve sosyolojik eleştiriye kapalıdır (Gillespie, 2014; Latour, 2005). Sosyolojik olarak bu durum, teknolojik

tarafsızlık mitinin çöküşüne işaret eder. Teknoloji, toplumsal ilişkilerin dışsal bir uzantısı değil, onların içkin bir bileşenidir. Dolayısıyla LLM'leri anlamak, aynı zamanda günümüz toplumunu anlamaktır. Bu bağlamda, sosyolojinin kendisini dijitalleşmiş bilgi rejimleri içinde yeniden konumlandırması gerekmektedir (Lupton, 2015; Van Dijck, 2013).

Yapay zekâ tartışmalarının önemli bir bölümü, teknolojiyi toplumsal dönüşümün belirleyicisi olarak gören *teknolojik determinizm* (technological determinism) yaklaşımının etkisi altındadır. Bu yaklaşım, teknolojik ilerlemeyi toplumsal değişimin itici gücü olarak görürken; toplumsal aktörlerin, kurumların ve kültürel pratiklerin rolünü ikincilleştirir.

Teknolojiyi toplumsal, kültürel ve politik bağlamdan soyutlayarak, onun etkilerini indirgemeci bir şekilde yorumlanır ~~yorumlar~~. Teknolojinin (bu bağlamda LLM'lerin) toplumda kaçınılmaz, tek yönlü ve özerk bir değişimin yönü olduğunu varsaymak LLM'leri basitçe ilerlemenin ya da otomasyonun doğal bir sonucu olarak görme eğilimine yol açar.

Ancak sosyolojik teori, ortaya çıktığı ilk andan bu yana, benzer deterministik okumaları kararlı bir şekilde eleştirmiştir. Langdon Winner'ın (1980) ünlü çalışması, teknik eserlerin bizzat politik olabileceğini, yani belli bir toplumsal düzenlemeyi dayatmak üzere tasarlanabileceğini veya kullanılabileceğini göstererek bu tartışmaya farklı bir perspektif getirmiştir.

LLM'ler bağlamında bu, modellerin içerdği verilerin, algoritmik mimarilerinin ve finansman yapılarının bizzat politik tercihler,

önyargılar ve güç ilişkileri ile yüklü olduğu anlamına gelir (Bender, vd., 2021). Bu bakış açısı, teknolojiyi ne saf bir belirleyen ne de yalnızca bir sonuç olarak görebileceğimizi, aksine onu sosyoteknik bir bütün olarak kavramamız gerektiğini ima etmektedir.

Bu nedenle, bu çalışmanın teorik dayanağı, teknolojiyi toplumdan ayrılmaz bir bütün olarak gören sosyoteknik yaklaşımların gerekliliğine dayanmaktadır. Sosyoteknik sistemler, teknolojik ve sosyal unsurların karşılıklı olarak birbirini şekillendirdiği, bir arada üretildiği (ko-produksiyon) karmaşık ağlardır (Jasanoff, 2004). LLM'ler, veri bilimcileri, mühendisler, kurumsal çıkarlar, kültürel pratikler ve politik regülasyonlar arasındaki etkileşimle ortaya çıkan sosyokültürel yapılardır.

Dolayısıyla, LLM'lerin sosyolojiye etkilerini anlamak, onların toplumsal olarak nasıl inşa edildiğini (Bijker & Pinch, 1987) ve insan-olmayan aktörler olarak (Latour, 2005) nasıl bir aktörlük sergilediğini analiz etmeyi gerektirir. Bu nedenle, LLM'leri yalnızca teknik bir inovasyon olarak değil, toplumsal anlamlandırma süreçlerinin bir uzantısı olarak kavramak gerekir (Gillespie, 2014). Böylece teknoloji, toplumsal dünyanın dışsal bir değişkeni olmaktan çıkar; toplumsal olanın ta kendisine dönüşür. LLM'ler, bu anlamda, toplumun üreten öznesi ile üretilen nesnesi arasındaki sınırları bulanıklaştırır.

Bu dönüşüm, yalnızca toplumsal yapının değil, sosyolojinin bilgi üretim biçimlerinin de dönüşümünü gündeme getirir. Özellikle *büyük veri* (big data) çağının epistemolojisi, gözleme dayalı ampirizmi radikal biçimde yeniden tanımlamıştır (boyd & Crawford, 2012; Kitchin, 2014). “N=all” (her şeyin ölçülmesi) mantığı, temsil fikrini, dolayısıyla

klasik anlamda bilimin epistemik temellerini sarsmıştır. Şimdi ise bu veri-yoğun epistemolojinin yerini, LLM epistemolojisi almaktadır: Yani, verinin yalnızca depolanmadığı, aynı zamanda dilsel olarak yorumlandığı bir bilgi rejimi.

Bu yeni rejim, korelasyonun, nedenselliğin yerine geçtiği bir bilgi türünü teşvik eder (Kitchin, 2014). LLM’lerin ürettiği bilgi, teorik açıklamadan çok, olasılık temelli tahminlere dayanır. Anderson’un (2008) *teorinin sonu iddiası*, bu eğilimi erken biçimde dile getirilmiştir.

Oysa sosyoloji, tam da teorik çerçeveler aracılığıyla toplumsal anlamı kavrayan bir disiplindir. Bu nedenle LLM çağında sosyoloji, epistemolojik bir kriz yaşamaktadır. Bilgi üretimi hızlanmakta, ancak anlam derinliği azalmaktadır.

Bu krizi aşmanın yolu, sosyolojinin kendisini yalnızca bir yorumlayıcı disiplin olarak değil, aynı zamanda düşünümsel bir bilgi rejimi olarak yeniden ve yeniden kurmasından geçer. Giddens’in (1984) *çifte hermenötik* (double hermeneutic) kavramı burada kritik önemdedir: Sosyoloji, toplumu anlamaya çalışırken, toplum da bu anlamı içselleştirerek kendini yeniden şekillendirir.

Ancak LLM’lerin devreye girmesiyle bu döngü bozulma gösterebilir; çünkü artık yorumlama süreci insana özgü bir eylem olmaktan çıkar, algoritmik bir işleve dönüşmüş durumdadır. Bu durum, sosyolojinin *düşünümsellik kapasitesini* sınamaktadır (Beck, 1992).

Problem, sosyoloğun geleneksel olarak yorumsal otoritesinin (özellikle nitel araştırmalarda) bir algoritmik otorite ile yer değiştirmesi riskidir. LLM’ler, büyük ölçekli metin verilerini insanüstü bir hızla analiz edip kodlayabilirken, sosyologların temel aracı olan anlamı

derinlemesine kavrama, eleştirel mesafe koyma ve özne ile empati kurma yeteneklerinin nasıl etkileneceği, tartışmamızın merkezinde yer alan epistemolojik kriz tanımını oluşturur. Bu kriz, sosyoloji disiplini varoluşsal bir sorgulamaya itmektedir: LLM'ler bağlamında sosyolojik bilgi nedir ve ne olmalıdır?

Bu tartışma, Türkiye sosyoloji literatürüne özgün ve kritik bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Türkiye'de yapay zekâ ve toplum ilişkisi üzerine çalışmalar yeni yeni filizlenmektedir. Işıklı (2014), büyük veri, epistemoloji ve etik tartışmalarının Türkiye'deki sosyal bilimlere aktarılmasına öncülük etmiştir. Daha yakın dönemde, Adaş ve Borabay (2022) *yapay zekâ sosyolojisi* kavramını gündeme getirerek Türkçe literatürde özgün bir çerçeve önermiştir. Onlara göre, yapay zekâ toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği bir alan olarak kavranmalı, sosyoloji bu alanda teknolojiye mesafeli bir eleştiri ile yetinmemeli, aktif bir teorik müdahalede bulunmalıdır.

Bu iki çalışma, Türkiye'de LLM'ler özelinde geliştirilecek kapsamlı teorik tartışmalar için kavramsal bir zemin oluşturur. Ancak, LLM'lerin yükselişinin Türkiye'deki sosyolojik bilgi üretimi üzerindeki doğrudan teorik ve metodolojik etkilerini ele alan, kapsamlı bir eleştirel-epistemolojik çerçeve henüz eksiktir. Dolayısıyla bu tartışma, bu çizgiyi genişleterek, LLM'lerin sosyolojik bilgi üretimine getirdiği epistemolojik dönüşümü derinlemesine incelemeyi hedeflemektedir.

2. Teknolojik Determinizmden Sosyoteknik Sistemlere

Sosyoloji, tarihsel olarak teknolojiyi çoğu zaman toplumsal değişimin bir sonucu veya aracı olarak ele almıştır. Ancak 21. yüzyılın

algoritmik çağında bu ayrım giderek bulanıklaşmıştır. Yapay zekâ sistemleri, özellikle büyük dil modelleri (LLM'ler), artık yalnızca insan toplulukları tarafından kullanılan araçlar değil, toplumsal düzenin kurucu öğeleri hâline gelmiştir. Bu durum, sosyolojinin teknolojiyi nasıl kavramsallaştırdığına ilişkin köklü bir teorik yeniden düşünmeyi gerektirir.

Bu bağlamda, teknolojiyi tarihsel olarak toplumsal yapının dışsal belirleyeni olarak gören teknolojik determinizm anlayışı, günümüz yapay zekâ tartışmalarında yetersiz kalmaktadır. Çünkü LLM'lerin doğası, ne yalnızca teknolojik bir ilerleme olarak ne de yalnızca toplumsal talebin ürünü olarak açıklanabilir. Bu modeller, insan ve insan-olmayan aktörlerin karmaşık bir etkileşim ağı içinde, birlikte-üretim (co-production) süreçleriyle şekillenmektedir (Jasanoff, 2004).

Bu bölümde, teknolojik determinizm eleştirisinden yola çıkarak, LLM'leri anlamada sosyoteknik yaklaşımların nasıl daha açıklayıcı bir zemin sunduğu tartışılacaktır. Özellikle üç teorik durak üzerinde yoğunlaşılacaktır: Teknolojinin Sosyal İnşası Yaklaşımı (Social Construction of Technology, SCOT), Aktör İlişkiler Ağı Teorisi (Actor-Network Theory, ANT) ve Bilgi ve Toplumun Ko-Üretimi Yaklaşımı (Co-Production).

2.1. Teknolojik Determinizmin Eleştirisi: Sosyal İnşa Yaklaşımı

Teknolojik determinizm, en genel tanımıyla, teknolojik gelişmenin toplumsal değişimin temel nedeni olduğu iddiasına dayanır. Bu yaklaşım, teknolojiyi bağımsız bir değişken, toplumu ise bağımlı bir değişken olarak konumlandırır (Smith ve Marx, 1994). Ancak bu bakış

açısı, toplumsal aktörlerin anlam üretim süreçlerini, kurumsal düzenlemeleri ve kültürel bağlamları göz ardı eder.

Bu çerçevede, LLM'lerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, basitçe 'Moore Yasası'nın' ya da bilgi işlem gücünün doğal bir uzantısı olarak algılanır. Toplumsal yapılar ve aktörler, teknolojik ilerlemeye sadece pasif alıcılar olarak tepki verirler. Bu, LLM'lerin yol açtığı eşitsizliklerin (Noble, 2018) veya etik sorunların (Bender vd., 2021) teknolojinin doğasından kaynaklandığı; bu nedenle değiştirilemez olduğu yanılmasına yol açar.

Giriş bölümünde değinildiği üzere Winner'ın (1980) "Do Artifacts Have Politics?" makalesi, teknolojik determinizm eleştirisinin başlangıç noktalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Winner, teknolojik nesnelerin tarafsız olmadığını, belirli toplumsal düzenleri ve güç ilişkilerini maddi biçimde somutlaştırdığını göstermiştir. Robert Moses'ın New York'taki köprülerini örnek vererek teknolojik tasarımın politikayı bedenleştirebileceğini ortaya koymuştur.

LLM'ler bağlamında, bu modellerin eğitim verileri, algoritmik mimarisi ve sahiplik yapısı politik kararların bir sonucudur. Örneğin, LLM'lerin ABD ağırlıklı İngilizce veri setleri üzerinde eğitilmesi, Batılı epistemolojileri ve kültürel normları evrenselleştirme eğilimi taşır, bu da diğer dilleri ve kültürel bağlamları algoritmasına içkin biçimde marjinalleştirir. Bu durum, LLM'leri yalnızca teknik araçlar değil, bizzat politik eserler haline getirir.

Bu eleştiriden hareketle geliştirilen Teknolojinin Sosyal İnşası yaklaşımı (Bijker & Pinch, 1987), teknolojiyi toplumsal anlamlandırma süreçleriyle birlikte ele alır. Bijker ve Pinch'e göre teknolojik *eserler*

(artifacts), farklı toplumsal gruplar tarafından farklı biçimlerde tanımlanır. Bu *yorumlayıcı esneklik* (interpretative flexibility), teknolojinin tek bir işlevsel biçimi olmadığını, anlamının sosyal etkileşimlerle kurulduğunu iddia etmektedir.

Örneğin LLM'ler; mühendisler için bir optimizasyon aracı, gazeteciler için metin üreticisi, öğretmenler için yardımcı kaynak, araştırmacılar için teorik-metodolojik destek anlamına gelebilir. Bu farklı anlamlar, modelin teknik kapasitesinden değil, toplumsal aktörlerin ona yüklediği işlevlerden doğar.

Teknolojinin nihai biçimi ise, bu anlamlar arasındaki müzakereler sonucunda *kapanış* (closure) süreciyle stabilize edilir. LLM'lerin belirli kullanım biçimlerinin, örneğin; akademik yazımda veya eğitimde norm hâline gelmesi, tam da böyle bir kapanış sürecinin ürünüdür.

Teknolojik determinizme karşı geliştirilen en etkili sosyolojik çerçevelerden biri Wiebe Bijker ve Trevor Pinch'in (1987) Teknolojinin Sosyal İnşası (SCOT) yaklaşımıdır. Bijker ve Pinch teknolojinin gelişiminin doğrusal veya mantıksal olmadığını, aksine yorumlayıcı esneklik ve ilgili toplumsal grupların çatışan yorumları aracılığıyla şekillendiğini savunurlar.

SCOT yaklaşımı, LLM'leri yalnızca teknik başarı olarak değil, toplumsal bir yorumlama alanı olarak kavramamıza olanak tanır. Bu alan, güç ilişkilerinin, etik kaygıların ve kurumsal düzenlemelerin sürekli yeniden müzakere edildiği dinamik bir sahadır. Dolayısıyla, LLM'lerin toplumsal etkilerini anlamak, yalnızca modelin nasıl çalıştığını değil, kimler tarafından, hangi amaçlarla, hangi değerlerle kullanıldığını analiz etmeyi gerektirir (Gillespie, 2014).

SCOT çerçevesi, LLM'lerin gelişimini saf bir bilimsel ilerleme olarak değil, güç, sermaye ve sosyokültürel yorumların birleşimi olarak görmemizi sağlar. LLM'lerin gerçekçi ve tutarlı metinler üretme yeteneği, teknolojik bir özellik olduğu kadar, ilgili grupların (pazar, kullanıcı beklentisi, yatırımcılar) bu çıktıyı yeterli olarak kabul etme biçiminin bir sonucudur. Sosyolojik analiz, bu kapanış mekanizmalarını açığa çıkarmalı ve LLM'lerin toplumsal olarak kimler tarafından ve hangi amaçlarla standardize edildiğini sorgulamalıdır.

Bu noktada, teknolojiyi toplumsal inşa süreci olarak görmekte, sosyolojiyi yeniden epistemik merkeze taşımaktadır. Çünkü teknoloji, toplumsal anlamın üretilme biçimlerinden biridir. Bu anlamda LLM'ler, sosyal bilimlerin klasik bilgi nedir, kim üretir, kimin adına, gibi epistemolojik sorularını yeniden gündeme getirir.

2.2. Aktör İlişkiler Ağı Kuramı: İnsan ve İnsan-Olmayan Aktörlerin Simetrisi

SCOT, sosyal grupların önemini vurgularken, teknolojinin bizzat sahip olduğu aktörlük kapasitesini tam olarak açıklamakta yetersiz kalabilir. Bu boşluk, LLM'lerin toplumsal etkilerini analiz etmek için Aktör İlişkiler Ağı Kuramı (Actor Network Theory, ANT) ile doldurulabilir. Bruno Latour (2005), Michel Callon (1984) ve John Law (1992) tarafından geliştirilen ANT, sosyal olanı sadece insan eylemleriyle sınırlamaz; insan-olmayan unsurların (teknolojiler, metinler, algoritmalar) da ağ içindeki güç ilişkilerini değiştirebilen ve dönüştürebilen aktörler olduğunu ileri sürer.

ANT'nin temel ilkesi, simetridir. İnsanlar kadar nesneler de toplumsal ağına faal bileşenleridir. İnsan ve insan-olmayan aktörler, toplumsalın oluşumunda eşit derecede önemlidirler. Sosyolojik analiz, teknolojik veya doğal unsurlara özel bir statü atfetmekten kaçınılmalıdır. LLM'ler, insan konuşmasını taklit ederek ve hatta yönlendirerek ağına önemli bir parçası haline gelen insan-olmayan aktörlerdir.

Latour'un (2005) deyişiyle, toplumsal olan önceden var olan bir yapı değil, aktörlerin (insan ya da insan-olmayan) ilişkilerinin sonucu olarak sürekli yeniden kurulan bir ağıdır. Dolayısıyla bir teknolojiyi anlamak, yalnızca onu kullanan insanları değil, teknolojinin kendisini de analiz etmeyi gerektirir.

Callon'un (1984) ünlü St Brieuc Körfezi midyeleri örneği, bu yaklaşımın çarpıcı bir göstergesidir. Midyeler, balıkçılar ve bilim insanları arasındaki ilişkiler, ağına bütünlüğünü oluşturur; her biri, ağına işleyişinde etkin bir aktördür. Benzer biçimde, LLM'ler de yalnızca insanların yönettiği araçlar değil, insan davranışlarını, bilgi dolaşımını ve kurumsal pratikleri biçimlendiren algoritmik aktörlerdir (Gillespie, 2014).

Bu, farklı aktörlerin (insan ve insan-olmayan) çıkarlarını, kimliklerini ve amaçlarını birbirine bağlayarak bir ağ (network) oluşturduğu süreç ise dönüşüm sosyolojisidir (Sociology of Translation). Callon (1984), bu süreci dört aşamada tanımlar: Problematization (sorun tanımlama), Interessement (ilgi çekme), Enrolment (kayıt/ağa dahil etme) ve Mobilization (harekete geçirme). LLM'ler, geliştircilerin (insan aktörler) ticari çıkarları ile kullanıcıların

(insan aktörler) bilgi edinme/metin üretme ihtiyacını birbirine bağlayan, milyarlarca parametreyi dönüştüren araçlardır.

LLM'lerin algoritmik aktörlükleri, özellikle *kara kutu* (black box) kavramı üzerinden anlaşılabilir. Latour (1987), bir sistemin işleyiş mekanizmaları sorgulanmadan kabul edildiğinde kara kutuya dönüştüğünü söyler. LLM'ler, tam da bu biçimde, kullanıcılar için genellikle şeffaf olmayan sistemlerdir.

Modelin nasıl sonuç ürettiği belirsizdir; ancak sonuç, otoriteyle kabul edilir. Bu durum, algoritmik otoritenin yeni bir bilgi biçimi olarak yükselmesine yol açar (Beer, 2017). Kara kutu bir teknolojinin ya da bilginin başarılı bir şekilde yerleşmesiyle, iç işleyişinin karmaşıklığının görünmez hale geldiği süreçtir. LLM'ler, trilyonlarca veri noktasını işleyen devasa, karmaşık yapılar olmalarına rağmen, nihai kullanıcı için basit bir *prompt-yanıt* kutusuna dönüşür. Bu kara kutu, hem teknik şeffaflığı hem de algoritmik hesap verebilirliği (O'Neil, 2016) engeller, böylece kritik sosyolojik incelemeden kaçınır.

Bu bağlamda LLM'ler, yalnızca toplumsal pratikleri kolaylaştıran araçlar değil, aynı zamanda yeni toplumsal ilişkiler kuran, normları yeniden tanımlayan ve bilgi otoritesini yeniden dağıtan algoritmik düğümlerdir (Crawford, 2021). Sosyoloji için bu, toplumu anlamının artık insan merkezli bir uğraş olmaktan çıkıp, aktörler arası ilişkilerin haritasını çıkarmak anlamına geldiğini gösterir.

Yine de ANT'nin sınırları da vardır. Özellikle toplumsal eşitsizlikleri ve güç asimetrisini yeterince görünür kılamadığı eleştirilerine maruz kalmaktadır (Winner, 1980; Noble, 2018). ANT'nin simetrik yaklaşımı, bu tür yapısal eşitsizlikleri açıklamakta

kimi zaman yetersiz kalır. Bu nedenle, ANT'nin sosyoteknik açıklama gücü, eleştirel teori ile desteklenmelidir (Beck, 1992; Burawoy, 2005).

2.3. Ko-Konstitüsyon ve Ko-Üretim: Jasanoff'un Katkısı

Teknolojik determinizm ile sosyal inşacılık arasındaki gerilimi aşmak için Sheila Jasanoff'un (2004) geliştirdiği Ko-Üretim (Co-Production) yaklaşımı önemli bir sentez sunar. Jasanoff'a göre, bilimsel bilgi ve toplumsal düzen birbirinden bağımsız değil, karşılıklı olarak üretilen süreçlerdir. Yani bilgi, yalnızca toplumun yansıması değil, aynı zamanda onun kurucu unsurudur.

Ko-üretim, bilginin (LLM'ler gibi) ve toplumsal düzenin ortaklaşa inşa edildiğini vurgular. Bilimsel gerçekler (LLM'lerin doğru tahminler yapma yeteneği) ve toplumsal düzenlemeler (bu tahminlere göre kararlar alma yetkisi) birbirinden ayrılamaz.

Jasanoff (2004), bilim ve teknoloji ürünlerinin bir tekno-bilimsel gerçeklik yarattığını, yani hem teknoloji hem de onun dayandığı kültürel varsayımların iç içe geçtiğini gösterir. LLM'ler, sadece metin üretmekle kalmaz; normal dilin, doğru bilginin ve kabul edilebilir söylemin sınırlarını da yeniden üretir ve pekiştirir.

Ko-üretim yaklaşımı, LLM'lerin epistemik kültürler tarafından şekillendirildiğini anlamak için hayati öneme sahiptir (Knorr-Cetina, 1999). LLM'ler, silikon vadisi mühendisliğinin, büyük veri merkezlerinin ve yapay zekâ araştırmacılarının özel bilgi üretme biçimlerini, değerlerini ve etik yargılarını somutlaştırır. Bu kültür, genellikle şeffaflıktan ziyade verimliliğe odaklanır ve bilginin

bağlamsal, yorumlayıcı ve eleştirel boyutlarını göz ardı etme eğilimi taşır.

Sosyologlar, LLM'lerin bu kurumsal ve kültürel inşasını analiz etmelidirler. Hangi epistemik kültür, sosyolojik bilginin yerine geçmeye çalışmaktadır ve bu kültürün değerleri nelerdir?

LLM'ler bu çerçevede teknobilimsel (technoscientific) düzenin somut örneklerinden biridir. Modelin teknik altyapısı (veri, algoritma, parametre) ile toplumsal altyapısı (etik normlar, düzenlemeler, kültürel anlamlar) eşzamanlı biçimde birbirini üretir. Bu nedenle LLM'ler, yalnızca teknik değil, aynı zamanda epistemik-kültürel nesnelerdir (Knorr-Cetina, 1999).

Ko-üretim yaklaşımı bizlere, LLM'lerin sosyolojik analizinde iki önemli katkı sağlar. Birincisi, bilgi üretimini normatif bağlamına yerleştirmesi: Hangi bilginin üretildiği, kimin için üretildiği, hangi değerleri taşıdığı sorularını merkeze almasıdır.

İkincisi ise, bilgi üretim süreçlerinin kültürel gömülülüğünü vurgulaması, yani her teknolojik sistemin, belirli epistemik kültürlerin ürünü olarak ortaya çıktığı iddiasıdır. Örneğin Anglo-Amerikan veri kültürü, LLM'lerin küresel düzeydeki epistemik yönelimlerini biçimlendirmiştir.

Bu açıdan bakıldığında, LLM'ler yalnızca veri işleyen sistemler değil, toplumsal bilgi rejimlerinin kurucu momentleridir dolayısıyla LLM'ler, hem bilginin üretim biçimini hem de bilginin toplumsal otoritesini yeniden tanımlar.

3. Büyük Veri Ve LLM Epistemolojisi: Sosyolojik Bilginin Dönüşümü

Sosyoloji, doğuşundan bu yana, toplumsal dünyanın anlamını açıklamak kadar, bu anlamın nasıl üretildiğini de incelemiştir. Bilgi, her zaman hem nesne hem de araç olmuştur. Ancak dijital çağda, veri merkezli bilgi üretimi pratikleri, bu ilişkinin doğasını kökten değiştirmiştir. 2000’li yılların başında büyük veri (Big Data) olarak adlandırılan paradigma, bilginin artık teoriden değil, verinin kendisinden türetilmesi gerektiği iddiasını gündeme getirdi (Anderson, 2008).

Bugün büyük dil modelleri (LLM’ler), bu veri-epistemolojisinin evrimleşmiş hâlidir. Yüz milyarlarca kelimeyle eğitilmiş bu modeller, yalnızca veriyi depolamakla kalmaz; onu anlamlı dilsel yapılar hâline getirir. Yani LLM’ler, veriyle anlam arasında yeni bir *epistemik arayüz* oluşturur. Bu durum, sosyolojik bilgi üretimi açısından hem bir fırsat hem de bir problemidir.

Bir önceki bölümde, Büyük Dil Modelleri’nin (LLM’ler) teknolojik determinizm tuzağından kurtarılaraq sosyoteknik sistemler olarak incelenmesi gerektiğini teorik olarak temellendirdik.

Bu bölüm, büyük veriden LLM’lere uzanan bu epistemik dönüşümü, sosyolojik bilgi üretimi bağlamında tartışmaktadır. LLM’lerin en derin ve eleştirel sonuçlar doğurduğu alana, yani sosyolojik bilginin epistemolojik temellerindeki dönüşüme odaklanmaktadır. LLM’ler, kökenlerini aldıkları Büyük Veri epistemolojisinin (Kitchin, 2014) tartışmalarını daha da ileriye taşımaktadır.

Ancak LLM'ler, sadece veri işleme kapasitesi sunmakla kalmaz; aynı zamanda sentetik metinler üreterek ve yorumlamayı otomatikleştirerek, sosyolojinin merkezinde yer alan anlam, bağlam ve düşünümSELLİK kavramlarını doğrudan etkilemektedir. Bu durum, sosyolojinin teorik-ampirik döngüsünü, özellikle Giddens'ın Çifte Hermenötik kavramını, Bourdieu ve düşünümSELLİĞİ ve nitel araştırmanın temelini oluşturan Temellendirilmiş Kuram ve benzeri gelenekleri, köklü bir yeniden yapılandırmaya zorlamaktadır. Sosyolojik bilgi, bu yeni bilgi rejiminde varlığını, eleştirel, bağlamsal ve düşünümSEL olma kimliğini koruyarak sürdürmek zorundadır.

3.1 Büyük Veri Epistemolojisi ve Teorinin Krizi

LLM'lerin epistemolojik etkisini anlamak için öncelikle temelini oluşturan Büyük Veri (Big Data) kavramını ve onun bilgi üretimine getirdiği yenilikleri incelemek gerekir. Büyük Veri, yalnızca büyük hacimli veriyi ifade etmekle kalmaz; aynı zamanda bu veriyi toplama, analiz etme ve yorumlama biçimlerini de kapsayan yeni bir bilgi rejimini temsil eder (Kitchin, 2014).

boyd ve Crawford (2012), Büyük Veri'nin en az dört temel karakteristik taşıdığını vurgular: Hacim, Hız, Çeşitlilik ve Doğruluk. Bu yeni rejim, geleneksel sosyal bilim verilerine (örneklem, anket, saha çalışması) bir alternatif sunarak, toplumsal araştırmanın ölçeğini ve potansiyelini radikal bir şekilde değiştirmiştir.

Büyük veri paradigması, niceliği niteliğe, ölçümü yoruma, korelasyonu nedenselliğe tercih eden bir epistemolojik yönelim içermektedir. Chris Anderson'ın (2008) Wired dergisinde yayımlanan

“The End of Theory” başlıklı yazısı, bu yönelimin manifestosu niteliği taşımaktadır. Anderson’a göre, büyük veri çağında artık teoriye gerek yoktur; yeterli veriye sahip olduğumuzda, korelasyonların kendisi gerçeği açığa çıkarır. Bilim, anlamaktan çok, tahmin etmeye yönelmelidir.

Bu iddia, sosyolojinin tarihsel misyonu ile kökten çelişir. Çünkü sosyoloji, toplumsal dünyayı yalnızca ölçmeye değil, anlamlandırmaya çalışır. Weber’in (1904/1949) anlamaya dayalı sosyoloji kavrayışı, toplumsal eylemin ardındaki öznel anlamları çözümlemeyi merkezine alır.

Büyük veri epistemolojisi ise, anlamı ölçülebilir örüntülere indirgeme problemini bizzat kendinde içerir. Kitchin (2014), bu durumu *veri-yoğun epistemoloji* olarak adlandırır ve bu yaklaşımın teorik soyutlamayı dışladığını belirtir. Büyük veri, kendi iç tutarlılığı içinde anlam üretmeye çalışırken, bağlamsal derinliği kaybeder. Sosyolojik bilgi, bağlam ve yorumdan koparıldığında, yalnızca istatistiksel yüzeyde kalır.

Geleneksel örneklem metotları yerine, Büyük Veri tüm nüfusu veya tüm ilgili veri setini (örneğin tüm sosyal medya etkileşimlerini) analiz etme iddiasındadır. Bu, örneklem hatası riskini ortadan kaldırabilir, ancak veri setinin kendi içindeki yapısal önyargıların etkisini artıracaktır (Noble, 2018).

Öte yandan Büyük Veri, farklı kaynaklardan gelen verileri ilişkilendirerek, geleneksel olarak ayrı tutulan toplumsal olgular arasında yeni, beklenmedik bağlantılar kurma eğilimine de düşülmesine neden olabilir.

LLM'ler bu eğilimi daha da ileri taşır. Çünkü artık veriler yalnızca analiz edilmez; dilsel olarak yeniden üretilir. Model, verinin kendisinden türeyen korelasyonları dilsel biçimlere dönüştürürken, *anlam üretimi* simülasyon hâlini alır. Bu noktada, bilgi üretimi ile bilgi simülasyonu arasındaki sınır belirsizleşir.

Bu nedenle LLM'lerin yükselişi, *teorinin ölümü* iddiasını yeniden canlandırmaktadır. Ancak bu kez mesele yalnızca teoriye değil, yorumun kendisine yöneliktir: Sosyolojik yorumlama, algoritmik tahminle ikame edilme tehlikesini barındırmaktadır.

Öte yandan bu durum sosyolojik tahayyül için varoluşsal bir tehdit oluşturabilir. Sosyolojik bilgi, yüzeysel korelasyonların ötesine geçerek yapısal nedenleri, anlamları ve toplumsal güç mekanizmalarını açığa çıkarmayı hedefler. Sosyoloji için, bir korelasyonun (örneğin, X ile Y'nin birlikte hareket etmesi) neden var olduğu, hangi toplumsal yapı tarafından üretildiği ve hangi sonuçları doğurduğu, bilginin en değerli kısmıdır.

Netice itibarıyla Anderson'ın iddiası, sosyolojinin eleştirel ve açıklayıcı gücünü ortadan kaldırma riskini taşımaktadır. LLM'ler, veri madenciliği ve kalıp tanıma yoluyla bu teorisizleştirme eğilimini maksimize bir duruma dönüşecektir. Zira bir LLM'nin ürettiği metinler, büyük ölçüde eğitim verisindeki istatistiksel kalıpların bir yansımasıdır; kendi başına bir anlam veya eleştiri içermezler.

3.2. Teori-Veri İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması: LLM Epistemolojisi ve Çifte Hermenötik

Anthony Giddens (1984), sosyolojiyi diğer bilimlerden ayıran temel özelliğin *çifte hermenötik* olduğunu belirtir: Sosyoloji, yorum yapan bir dünyayı yorumlayan disiplindir. İnsanlar toplumsal gerçekliği anlamlandırır; sosyologlar da bu anlamlandırmaları yeniden anlamlandırır.

Böylece bilgi üretimi, sürekli bir düşünümsel döngü içinde gerçekleşir. Sosyolog, bir yandan araştırdığı öznelerin anlam dünyasını yorumlarken (birinci hermenötik), diğer yandan sosyolojik kavram ve teorilerin (ikinci hermenötik) bu öznelerin eylemlerini dönüştürme potansiyelini taşır. Sosyolojik bilgi, toplumsal yaşamı sürekli olarak bilgilendirir ve yeniden şekillendirir.

LLM'ler, bu döngüye üçüncü bir hermenötik katman ekleyerek çifte hermenötik döngüsünü krize sokar. LLM'ler, sosyal bilimcilerin metinlerini, verilerini ve kavramlarını sentezleyerek toplumsal olguları algoritmik olarak öngören/açıklayan metinler üretirler.

Bu *algoritmik sosyoloji*, Giddens'ın düşünümseelliğini revize ihtiyacı ihtiva eder: Çünkü artık *yorum* yapan yalnızca insanlar değildir. Model, insan üretimi metinlerden öğrenir, onları yeniden düzenler ve yeni anlam dizgeleri oluşturur. Bu süreçte sosyolojik anlamın üretimi, insan yorumculuğunun dışına taşar.

Bu noktada *algoritmik hermenötik* diyebileceğimiz bir olgu ortaya çıkar: LLM, büyük veri kümelerinde saklı olan örüntüleri dilsel biçimlere dönüştürerek, görünüşte *yorum* yapar. Ancak bu yorum, bağlamsız bir istatistiksel yakınlık ilişkisine dayanır. LLM'lerin anlam

retimi, semantik olasılık hesaplarının sonucudur; dolayısıyla anlamın niyeti yoktur.

Bu durum, sosyolojik bilgi için iki düzeyde dikkat edilmesi gereken nokta taşımadır: Epistemolojik düzeyde, anlamın baēlamdan kopması, LLM ıktıları, baēlamsal derinlik yerine yüzeysel tutarlılıēa dayanır. Metodolojik düzeyde ise, yorumlama sürecinin otomatikleşmesi.

LLM'ler, sosyal süreçleri otomatik olarak modellendiēinde, bu modellerin sonuçları (tahminler, öneriler) tıpkı sosyolojik bilgi gibi toplumsal pratiēe geri akacaktır. Bu durum, LLM'lerin hatalı, önyargılı veya indirgemeci sonuçları nedeniyle toplumsal yapılarda riskler ve eşitsizlikler yaratması anlamına gelen algoritmik öz riskini ortaya çıkarır.

Öte yandan sosyolog, kendi yorumlama sürecini dşnmsel olarak sorgularken, şimdi aynı zamanda LLM'nin kara kutu (Latour, 2005) içindeki yorumunu da sorgulamak zorundadır. LLM'nin rettiēi bilginin (kodlama, zet, sentez) altında yatan epistemolojik varsayımlar şeffaf olmadıēından, sosyoloēun dşnmsel pozisyonlanması imkansızlaşır. Sosyolog, yalnızca kendi önyargılarını deēil, aynı zamanda algoritmik önyargıları da hesaba katmak zorunda kalmaktadır.

3.3. Temellendirilmiş Kuram ve LLM'lerle Otomatik Kodlama

Özellikle nitel veri analizinde kullanılan kodlama süreçlerinin LLM'lerce yürütülmesi, örnek olarak inceleyeceēimiz Temellendirilmiş Kuram'ın (Grounded Theory) zndeki dşnmsel yorumculuēu ortadan kaldıracaktır. Glaser ve Strauss'un (1967)

geliştirdiği Temellendirilmiş Kuram, veriden tümevarımsal biçimde teori üretmeyi amaçlar. Ancak bu süreç, araştırmacının sürekli olarak veriyle diyalog hâlinde olmasını gerektirir. LLM temelli otomatik analizlerde ise bu diyalog yerini modelin istatistiksel çıkarımlarına bırakır. Bu durum, teorinin yalnızca veriyle değil, yorumla da kurulduğu gerçeğini perdeleyecektir.

LLM'ler, binlerce nitel metni ve deşifreyi (mülakat, odak grup) saniyeler içinde kodlama ve temalandırma potansiyeli sunar. Bu, bir yandan verimlilik ve ölçeklenebilirlik gibi önemli olanaklar sağlarken, diğer yandan nitel araştırmanın özüne yönelik ciddi sorgulamaları da içerir:

Nüans, Bağlam ve Sessizlik Kaybı: Temellendirilmiş Kuram, mülakatların nüanslarını, söylenmeyi (sessizlikleri) ve bağlamsal derinliği (neden bu kelimenin bu anda kullanıldığı) yakalamayı hedefler. LLM'ler, genellikle metnin yüzey anlamına ve istatistiksel kalıplarına odaklanır. Bu, sosyoloğun eleştirel yorumlama yoluyla yakaladığı derin bağlamın ve sessizliklerin kaybına yol açabilir.

Yorumlama Yetkisi: Temellendirilmiş Kuram'da teoriyi ortaya çıkarma yetkisi, verilerle bizzat etkileşim kuran insan araştırmacıya aittir. LLM'lerin otomatik kodlaması, bu yetkiyi algoritmik bir aktöre devretme riskini taşır. Sosyolog, LLM'nin kodlamalarını kabul ettiğinde, teorinin inşa sürecini algoritmik mantığa teslim etmiş olur. Bu, eleştirel sosyoloji için kabul edilemezdir.

Bu durum, sosyolojik bilginin temelini oluşturan düşünömsel eleştirinin yerini algoritmik tutarlılığa bırakma problemini de barındırır. Giddens'ın (1990) düşünömsel modernlik kavramı, bilginin sürekli

olarak kendi üretim koşullarını gözden geçirmesini gerektirir. LLM'ler ise, kendi üretim koşullarını gizleyen kara kutular olarak, düşünömselliği sınırlar. Böylece sosyolojik bilgi, hem hız kazanır hem de derinlik kaybeder. Bu ikili durum, LLM epistemolojisinin sosyolojik paradoksudur.

3.4. Epistemik Otorite, Düşünömsellik ve Bilginin Kamusalılığı

Sosyolojik bilgi, yalnızca akademik bir üretim alanı değil, aynı zamanda kamusal bir faaliyetdir. Burawoy'un (2005) *kamusal sosyoloji* çağırısı, bilginin demokratik paylaşımını, eleştirel diyalogla toplumsal fayda üretmesini savunur.

Ancak LLM'lerin yaygınlaşması, bilgi otoritesinin doğasını yeniden tanımlamaktadır. LLM'lerin bilgi üretiminde oynadığı rol, kamusal sosyolojiyi yeniden tanımlar. Artık kamusal alan, yalnızca insanlar arası değil, insan-makine etkileşimiyle kurulan bir söylemsel alandır. Bu durumda kamusal sosyoloji, yalnızca kamu için değil, aynı zamanda algoritmalarla birlikte düşünölmelidir.

Artık bilginin otoritesi, kurumsal akademiden çok, algoritmik sistemlerin üretkenliğine dayanmaktadır. LLM'lerin hızla ürettiğı metinler, kamusal tartışmalarda uzman sesine benzer bir tonla yer alır. Bu durum, bilginin meşruiyetini kaynağından çok biçimine bağlayan yeni bir epistemik kültürü de beraberinde getirebilir (Knorr-Cetina, 1999).

Burada asıl sorun, bilginin demokratikleşmesinden çok, otoritenin anonimleşmesidir. LLM'ler, üretim sürecinin şeffaf olmaması nedeniyle, bilginin kaynak yapısını görünmez kılar. Beck'in

(1992) *düşünümsel modernlik* teorisi, tam da bu noktada yeniden önem kazanmaktadır: Modern toplum, kendi risklerini üretirken, bu risklerin farkında olma kapasitesini de kaybedebilir.

Boyd ve Crawford'un (2012) altını çizdiği gibi, büyük veri tarafsız değildir; aksine, belirli güç ilişkilerini yeniden üretir. LLM'ler için de aynısı geçerlidir. Modelin eğitildiği veriler, kültürel önyargılar ve tarihsel eşitsizlikleri içerir. LLM'ler, bilgi bolluğu içinde, doğrulama zorlukları, anonim otoriteler ve algoritmik önyargılar gibi epistemik riskler yaratmaktadır. Bu nedenle LLM'lerin bilgi üretimi, nötr değil, ideolojik olarak yüklü bir pratiktir.

Bu noktada sosyolojinin görevi, bilgi üretimini yalnızca hızlandırmak değil, onu düşünümsel olarak denetlemek olmalıdır. LLM'lerin metodolojik araçlar olarak kullanılması, ancak bu düşünümSELLİK sağlanırsa anlamlıdır. Aksi takdirde sosyolojik bilgi, algoritmik bir rasyonalizme indirgenecektir.

DüşünümSELLİK aynı zamanda etik bir zorunluluktur. Bilgi üretiminin sorumluluğu, yalnızca doğrulukla değil, hesap verebilirlikle ölçülür. LLM'lerin ürettiği metinlerin kaynağı belirsizdir; bu, epistemik sorumluluğun izini sürmeyi güçleştirir. Bu nedenle sosyolojik pratik, algoritmik çağda yeniden etikle iç içe düşünölmelidir (Zuboff, 2019).

SONUÇ

Sosyoloji, toplumsal olan nedir? Sorusuna yanıt ararken, şimdi bu sorunun öznesinin değiştiği bir döneme girilmiştir. Toplumsal olan artık yalnızca insanlar arasındaki ilişkilerde değil, insan-makine

ortaklıklarında, özellikle de yapay zekâ sistemlerinin bilgi üretimindeki payında yeniden tanımlanmaktadır.

Bu durum, sosyolojinin kendi bilgisini yeniden düşünmesini gerektirmektedir. Çünkü artık sosyolojik bilgi, yalnızca toplum hakkında değil, toplumla birlikte, hatta toplumun dışına taşan algoritmik ağlarla birlikte üretilmektedir.

LLM'lerin Büyük Veri epistemolojisini daha da radikalleştirerek, sosyolojinin merkezindeki çifte hermenötik, düşünömsellik ve yorumlama yetkisine yönelik ciddi bir epistemolojik krizi tetiklemiştir. Bu kriz karşısında sosyoloji disiplininin benimsemesi gereken düşünömsel pozisyonlanmayı ve ileriye dönük *eleştirel pragmatizm* (*critical pragmatism*) temelinde somut metodolojik, etik ve pedagojik önerileri sunma gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Sosyoloji, LLM'ler çağında sadece hayatta kalmayı değil, aynı zamanda kamusal, eleştirel ve bağlamsal bilgi üretme misyonunu nasıl sürdüreceğini netleştirmelidir. Bu koşullar altında, sosyolojinin önünde iki seçenek belirlemektedir: Birincisi, epistemik otoritesini kaybetme korkusuyla LLM'leri yalnızca araçsal düzeyde sınırlamak; ikincisi ise, bu sistemlerle düşünömsel bir diyalog kurarak, yeni bir *eleştirel pragmatizm* geliştirmek.

John Forester'in geliştirdiği *eleştirel pragmatizm*, Habermas'ın iletişimsel eylem kuramı ile Dewey'nin deneyimci pragmatizmini birleştiren özgün bir yaklaşımdır. Forester'a göre toplumsal araştırma yalnızca “ne işe yarar?” sorusuna değil, aynı zamanda “kimin için, hangi iktidar ilişkileri içinde ve hangi normatif değerler çerçevesinde işe yarar?” sorusuna da yanıt aramalıdır (Forester, 1993). Bu yaklaşım,

eylemin pratik faydasını sosyal adalet, etik sorumluluk ve demokratik katılım ilkeleriyle birlikte düşünür.

Forester'ın *eleştirel pragmatizmi*, bilgi ve eylemin birbirinden ayıramayacağı fikrine dayanır. Bilgi, soyut bir doğruluk olarak değil, iletişimsel süreçlerde müzakere edilen, deneyimle sınanan ve ortaklaşa yeniden üretilen bir pratik olarak görülür. Bu nedenle araştırmacı, yalnızca teknik bir uzman değil; iktidar asimetrisi içinde anlamı ve eylemi arabuluculukla şekillendiren bir aktördür (Forester, 1989, 1999).

Forester, klasik pragmatizmin işe yararlılık ilkesini eleştirel teorisinin özgürleşme idealiyle birleştirir. Böylece *eleştirel pragmatizm*, hem etkin ve uygulanabilir hem de etik ve adil toplumsal eylemin olanaklarını sorgulayan bir düşünme biçimi sunar. Bu yönüyle, sosyal bilimlerde pratik bilgi üretimini yalnızca problemi çözme değil, aynı zamanda güç ilişkilerini dönüştürme süreci olarak yeniden konumlandırır.

Bu bağlamda, LLM çağında sosyoloji için aşağıda tartışılan düşününsel yeniden konumlanma alanları öne çıkmaktadır:

LLM destekli araştırmalarda şeffaflık temel bir etik ve metodolojik zorunluluktur. Sosyolog, LLM'leri kullandığı her aşamayı açıkça belirtmek zorundadır. Bu, sadece bir atıf meselesi değil, aynı zamanda yeniden üretilebilirlik (replicability), tekrar edilebilirlik, ilkesinin korunmasıdır (Salganik, 2017). LLM'ler, aynı girdiye farklı zamanlarda farklı çıktılar verebilen stokastik sistemlerdir (Bender vd., 2021). Bu nedenle, araştırmaların ilgili bölümlerinde açıkça belirtilmesi gereken hususlar aşağıda sıralanmıştır.

Kullanılan LLM'nin modeli ve sürümü örnek gösterilebilir (örn. GPT-4, 2025 Mart Sürümü). Kullanılan prompt (yönerge) metninin tamamı ve LLM'nin rolü ele alınmalıdır (kodlayıcı, özetleyici, dil düzenleyici). LLM çıktılarının insan araştırmacı tarafından hangi oranda ve nasıl denetlendiği önem arz eder.

LLM'lerin sosyolojik araştırmaya dâhil edilmesi, algoritmik hesap verebilirlik sorumluluğunu araştırmacıya yüklemektedir. Bir LLM'nin bir veri setini kodlarken veya temalandırırken bir önyargıyı yeniden üretmesi durumunda (örneğin ırk veya toplumsal cinsiyet önyargısı), bundan sorumlu olan LLM'nin kendisi değil, onu kullanan araştırmacıdır. Hesap verebilirlik, LLM'lerin *kara kutu* doğasını kırmaya yönelik aktif bir çabayı gerektirir. Sosyolog, LLM'nin çıktılarını körü körüne kabul etmek yerine, neden bu çıktıyı ürettiğini, bu çıktının eğitim verilerindeki hangi kalıpları yansıttığını sorgulamak zorundadır.

Örneğin LLM'ler gibi Yapay Zeka (YZ) sistemlerinin mesleki kimlikleri temsil etme biçimi, genellikle tarihsel ve toplumsal önyargıları yansıtır ve bu durum, sistemlerin gömülü önyargı (embedded bias) sorununu gözler önüne serer.

Yapılan analizler, doktor veya mühendis gibi profesyonel unvanların, dilsel bağlamda ve görüntü üretiminde yüksek oranda beyaz erkek figürleriyle ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, LLM'lerin beslendiği geniş internet veri setlerinin, ataerkil ve Batı merkezli temsilleri baskın bir şekilde içermesinden kaynaklanmaktadır (Bolukbasi vd., 2016).

Bu stereotipik ilişkilendirme, yalnızca dil modellerinin performansını yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda bu modellerin çıktıları eğitim ve araştırma gibi kritik alanlarda kullanıldığında, mevcut cinsiyet ve ırk eşitsizliklerinin dijital olarak yeniden üretilmesine katkıda bulunarak sosyal ontolojik bir problem yaratır (Buolamwini & Gebru, 2018). Dolayısıyla, YZ'nin mesleki kimlik algısı, istatistiksel bir eğilimden ziyade, yapısal eşitsizliği normatifleştirme mekanizması olarak işlemektedir.

Öyle ki bu eril ve etnik bir önyargının otomatik kabulü ile eğitilmiş bir dil modelinin varlığını bizlere göstermektedir. Bu dil modelinin bir sosyal bilimci, sosyolog tarafından bu önyargılar göz ardı edilerek kullanılması veri yorumlamasından literatür taramasına kadar pek çok eksiklik, yanlışlığa sebebiyet verebilecek noktadadır.

Bu nedenle Epistemolojik derinlik (Çifte Hermenötik), bağlamsal yorumlama (Temellendirilmiş Kuram'daki nüans), eleştirel denetim (önyargı tespiti) ve etik karar verme noktasında Sosyolog, LLM'nin çıktısını nihai veri olarak değil, yorumlama sürecinin başlangıç noktası olarak görmelidir.

Bir diğer taraftan geleneksel etik protokoller (rıza, zarar vermeme, gizlilik) LLM çağında yetersiz kalmaktadır. Yeni protokoller şunları içermelidir: Sentetik Veri ve Hakikati, LLM'lerin sentetik metin üretme kapasitesi göz önüne alındığında, bir LLM'nin ürettiği bilginin etik olarak nasıl etiketleneceği ve hakikatle ilişkisinin nasıl olduğu ele alınmalıdır.

LLM'lerin eğitildiği devasa veri setlerinin büyük ölçüde insan emeği ve çevrimiçi içerik üzerine kurulu olduğu (Crawford, 2021) göz önüne alınarak, LLM'leri kullanan araştırmacıların bu veri sömürsüne karşı etik bir tavır geliştirmesi zaruri bir durumdur.

Açıklamaları gerçekleştirilmeye çalışılan söz konusu çerçevede temellendirilen *eleştirel pragmatizm*, insan-LLM ortak araştırma modelinin nasıl gerçekleştirilebileceğine dair bir tartışmadır. Ek olarak düşünümsellik söz konusu edildiğinde Sosyoloğun bir araç olarak kullandığını düşündüğü şey ile de sosyal bilim etrafında kurdukları iletişimin mahiyetini derlemeye çalışmaktadır

Nitekim düşünümsellik, sosyolojinin önemli bir ilkesidir. Giddens'in (1990) ifadesiyle, modern toplum, kendine ilişkin bilgiyi kullanarak kendini yeniden şekillendiren “düşünsel bir düzen”dir. Sosyoloji de bu düzenin aynasıdır. Ancak LLM'lerin yükselişiyle birlikte, bu ayna çoğalmıştır. Artık yalnızca sosyologlar değil, algoritmalar da toplumsal anlamları yeniden üretir. Bu nedenle düşünümsellik, artık yalnızca öz-düşünsellik değil, *ortak-düşünsellik* (co-reflexivity) hâline gelmelidir.

LLM çağında sosyolojik bilgi üretimi, insan yorumuyla algoritmik işlem arasındaki etkileşimin farkında bir şekilde düzenlenmek zorundadır.

Bu, *epistemik öznellik* kavramını yeniden tanımlamayı gerektirir. Bourdieu (2004), sosyologun kendi konumunu analiz etmesini, bilimsel dürüstlüğü koşulu olarak görür. Ancak bugün bu konum, artık yalnızca toplumsal değil, teknik de bir konumdur: Araştırmacı, kullandığı modelin mimarisine, verinin üretim bağlamına ve algoritmik

önyargıların doğasına ilişkin bilinç geliştirmelidir. Bu, *algoritmik düşünümSELLİK* adını verebileceğimiz yeni bir düşünme biçimini işaret etmektedir.

Algoritmik düşünümSELLİK, bilginin hem içeriğini hem de üretim koşullarını sorgulamaktadır: Model hangi veriyle eğitildi? Hangi kültürel önkabuller kodlandı? Üretilen sonuç hangi tür anlam rejimini yeniden üretmektedir? Bu sorular, yalnızca teknik denetimin değil, epistemolojik özenin de göstergesidir. Böylece sosyolojik bilgi, hız ve ölçeğin büyümesine rağmen, eleştirel özünü koruyabilir.

LLM'ler (Large Language Models), sosyolojik araştırma sürecinin neredeyse tüm aşamalarına (literatür taramasından veri analizine, hatta hipotez üretimine kadar) entegre olabilecek ölçüde esnek araçlar hâline gelmiştir. Ancak bu esneklik, sosyolojik bilgi üretiminin doğasına ilişkin önemli bir gerilimi de beraberinde getirir: bilgi artık yalnızca araçsal bir çıktı değil, ilişkisel bir süreçtir.

Eleştirel pragmatizm perspektifinden bakıldığında, LLM'ler araştırma sürecinde pasif teknik araçlar olarak değil, anlam üretiminin yeni katmanları olarak konumlanmalıdır. Dolayısıyla sosyolojinin temel görevi, bu yeni katmanların bilgi üzerindeki dağıtıcı etkilerini, yani anlamın yeniden üretim biçimlerini görünür kılmaktır (Burawoy, 2005; Giddens, 1990).

Bununla birlikte, LLM'lerin bilgi üretimine dâhil oluşu, veri ile teori arasındaki epistemolojik dengenin yeniden tartışılmasını zorunlu kılar. Büyük veri ve LLM temelli epistemolojiler, anlamı korelasyon ilişkilerine indirgeme eğilimindedir (Boyd ve Crawford, 2012; Kitchin, 2014). Bu eğilim, teorinin yerini veriye bırakması riskini doğurur. Oysa

sosyoloji, anlamı nedensellik ya da korelasyonun ötesinde, eleştirel teorik çerçeveler aracılığıyla kurar.

Ayrıca, LLM’ler dilsel örüntüleri işleyebilir; ancak anlamı niyetle ilişkilendiremezler. Bu fark, sosyolojik yorumlamanın insanî özgünlüğünü belirleyen temel sınırdır. Sosyolojik bilgi, yalnızca veriden türetilmez; toplumsal deneyimin, öznelliğin ve bağlamın yorumlanmasıyla inşa edilir (Knorr-Cetina, 1999). Bu nedenle anlamın niyet boyutunu korumak, dijital çağda sosyolojinin varoluşsal görevidir.

Son olarak ifade edilmesi gereken nokta, LLM’lerin yaygınlaşması düşünömselliğın doğasını da dönöştörmöş olduğu konumdur. Artık düşünömsellik yalnızca bireysel bir pratiğın değıl, insan ve makine arasında paylaşılan kolektif bir görevdir. Bu görev, algoritmik araçların ürettiğı bilginin sınırlarını farkında bir biçimde düzenlemeyi içerir. Sosyolojinin önündeki temel etik sorumluluk, bu ortaklığın sınırlarını belirleyecek düşünömsel denetim mekanizmalarını geliştirmektir. Bilginin nasıl üretildiğı, artık ne üretildiğı kadar önemlidir. Bu nedenle sosyolojik araştırma, teknolojik araçların epistemik etkilerini yalnızca yöntemsel değıl, aynı zamanda etik ve kamusal bir mesele olarak tartışmalıdır.

Bu bütönlük içinde *eleştirel pragmatizm* kavramının çalışmada köprü oluşturduğı bu yaklaşım, anlamın indirgenmesine karşı bir direniş biçimini temsil ederken, aynı zamanda yeni epistemik koşullara düşünömsel bir uyum geliştirmeyi hedefler. Böylece sosyoloji, dijital çağın hızına kapılmadan, anlamın derinliğini koruyabilen bir düşünömsel duruşunu sağlamlaştıracaktır.

Sosyoloji, tarihsel seyri boyunca üç büyük bilgi krizinden geçmiştir: pozitivist determinizmin nesnellik iddiası, postmodern relativizmin parçalanmış hakikat anlayışı ve günümüzde giderek belirginleşen algoritmik determinizmin teknik aklı. Her kriz, bilginin sınırlarını yeniden çizmiş; fakat her defasında sosyoloji, anlamı ve özneyi merkezine alarak yeniden var olmayı başarmıştır (Giddens, 1990; Bourdieu, 2004).

LLM çağındaki kriz, bu tarihsel sürekliliğin yeni halkasıdır. Ancak bu kez tehdit, bilginin yokluğu değil, bilgi fazlasıdır; anlamın kaybı değil, anlamın simülasyonudur. Bu koşullar altında sosyolojinin temel görevi, bilginin hızına değil, derinliğine tanıklık etmektir.

LLM’lerin yükselişi yalnızca araştırma pratiğini değil, sosyolojinin eğitimsel ve kurumsal yapısını da dönüştürmeyi gerektirir. Sosyoloji müfredatlarının, öğrencileri dijital çağın bilgi rejimleriyle yüzleştirecek biçimde yeniden yapılandırılması elzemdir.

Öğrencilere LLM’lerin teknik işleyişine, önyargı üretim biçimlerine ve kara kutu doğalarına ilişkin temel bilgi verilmelidir. Amaç, onları mühendis yapmak değil; eleştirel kullanıcılar hâline getirmektir. Nasıl ki dijital okuryazarlık, çağdaş eğitimin vazgeçilmez bir bileşeni hâline geldiyse, bugün de “LLM yahut YZ okuryazarlığı” sosyolojik eğitimin etik ve metodolojik temel taşlarından biri olmalıdır.

Nitel ve nicel yöntem dersleri, LLM’lerin araştırma süreçlerine nasıl dâhil edileceğini, fakat aynı zamanda hangi sınırların aşılmaması gerektiğini de eleştirel biçimde öğretmelidir. Örneğin temellendirilmiş kuramda otomatik kodlama araçlarının teorik sezgiyi nasıl

daraltabileceği, bu bağlamda önemli bir metodolojik uyarı işlevi görecektir.

Üniversitelerin Sosyoloji bölümleri, LLM'lerin kullanımı konusunda açık bilim (Open Science) ilkelerini benimsemelidir. Kurumlar, şeffaflık, hesap verebilirlik ve etik protokolleri destekleyen bir araştırma kültürü geliştirmelidir. Akademik dergiler ve hakemlik süreçleri de, LLM kullanımının açıkça beyan edilmesini ve bunun metodolojik titizlikle denetlenmesini zorunlu kılmalıdır. Otomasyonun kolaylığı uğruna teorik derinliğin ya da etik duyarlılığın ihmal edilmesi, bilginin kamusal güvenilirliğini zedeleme riski taşır.

Türkiye bağlamında, sosyoloji kurumlarının bu dönüşümü yalnızca teorik değil, pedagojik ve kurumsal düzeyde de hızlandırması gerekmektedir.

LLM'ler, sosyolojiye hem yeni teorik sorular hem de yeni araştırma alanları açmaktadır. Bu alanlar arasında, LLM'lerin *çifte hermenötik* döngüyü nasıl dönüştürdüğü, sentetik metinlerin hakikat rejimleri üzerindeki etkileri ve LLM'lerin sosyal ontolojisinin ne olduğu gibi temel sorular yer alır. Metodolojik düzlemde ise, LLM'lerin toplumsal gruplar (yaş, sınıf, cinsiyet) üzerindeki önyargı üretim biçimlerinin ampirik olarak haritalanması, dijital eşitsizliklerin yeni katmanlarını açığa çıkaracaktır.

Türkiye özelinde, LLM'lerin Türkçe verilerdeki kültürel önyargıları nasıl yeniden ürettiği ve kamusal söylem üzerindeki manipülatif etkileri, acil araştırma konuları arasına alınmalıdır. Ayrıca, LLM'lerin nitel araştırmalardaki otomatik kodlama süreçlerine yorumlayıcı derinliği koruyarak nasıl entegre edilebileceği üzerine

metodolojik kılavuzların geliştirilmesi gereklidir. İnsan–LLM ortak araştırma modellerinin deneysel testleri, bu dönüşümün etik sınırlarını belirlemede öncü olabilir.

Bu nedenle sosyoloji, LLM’leri yalnızca araçlar olarak değil, sosyokültürel aktörler olarak incelemelidir. Bilgi üretimini bağlamsal, eleştirel ve düşünümsel tutmak; teknolojinin analitik gücünü *kamusal sosyolojinin* görünmez kılınanı görünür kılma misyonuna yönlendirmek; şeffaflık ve etik denetimi her metodolojik adımın merkezine yerleştirmek, çağdaş sosyolojinin etik tutumu olmalıdır.

Sosyolojik tahayyül, LLM’lerin ürettiği veri örüntülerinin ötesine geçerek, toplumsal yapıların derin nedenlerini, eşitsizlik biçimlerini ve insan deneyiminin nüanslarını anlamaya devam etmelidir. *Eleştirel pragmatizm*, bu tanıklığı mümkün kılmaya bir işaret edici olarak etik ve epistemik tutumun tezahürüdür: sosyolojinin, makineyle rekabet etmek yerine onunla düşünümsel bir diyalog kurmasını; anlam üretmenin yalnızca hesaplamak değil, anlamaya niyet etmek olduğunu hatırlatma gayesidir. Çünkü anlamın otomatikleştirildiği bir dünyada, anlamın sorumluluğunu üstlenmek, sosyolog olmanın son biçimi hâline dönüştürmektedir.

KAYNAKÇA

- Adaş, E., & Borabay, E. (2022). Yapay zekâ sosyolojisi üzerine bir değerlendirme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(1), 326–337.
- Anderson, C. (2008). The end of theory: The data deluge makes the scientific method obsolete. *Wired Magazine*, 16(7).
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. SAGE.
- Beer, D. (2017). The social power of algorithms. *Information, Communication & Society*, 20(1), 1–13.
<https://doi.org/10.1080/1369118X.2016.1216147>
- Bender, E. M., Gebu, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 610–623.
<https://doi.org/10.1145/3442188.3445922>
- Bijker, W. E., & Pinch, T. (1987). The social construction of facts and artifacts. In W. E. Bijker, T. P. Hughes, & T. Pinch (Eds.), *The social construction of technological systems* (pp. 17–50). MIT Press.
- Bolukbasi, T., Chang, K. W., Zou, J. Y., Saligrama, V., & Kalai, A. T. (2016). Man is to computer programmer as woman is to homemaker? Debiasing word embeddings. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 29.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of science and reflexivity*. University of Chicago Press.

- boyd, d., & Crawford, K. (2012). Critical questions for big data. *Information, Communication & Society*, 15(5), 662–679. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878>
- Buolamwini, J., & Gebru, T. (2018). Gender shades: Intersectional phenotypic and demographic evaluation of face-detection services. In *Proceedings of the 1st Conference on Fairness, Accountability and Transparency* (pp. 77–91). PMLR.
- Burawoy, M. (2005). For public sociology. *American Sociological Review*, 70(1), 4–28. <https://doi.org/10.1177/000312240507000102>
- Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 32(1_suppl), 196–233.
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
- Crawford, K. (2021). *Atlas of AI: Power, politics, and the planetary costs of artificial intelligence*. Yale University Press.
- Dewey, J. (1938). *Logic: The theory of inquiry*. Henry Holt.
- Eubanks, V. (2018). *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. St. Martin's Press.
- Forester, J. (1989). *Planning in the face of power*. University of California Press.
- Forester, J. (1993). Critical pragmatism and the practical reconstitution of planning theory. In F. Fischer & J. Forester (Eds.), *The argumentative turn in policy analysis and planning* (pp. 145–166). Duke University Press.

- Forester, J. (1999). *The deliberative practitioner: Encouraging participatory planning processes*. MIT Press.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. University of California Press.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford University Press.
- Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. Boczkowski, & K. Foot (Eds.), *Media technologies: Essays on communication, materiality, and society* (pp. 167–194). MIT Press.
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action*, Vol. 1. Beacon Press.
- Işıklı, Ş. (2014). Büyük veri, epistemoloji ve etik tartışmalar. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 1–25.
- Jasanoff, S. (2004). *States of knowledge: The co-production of science and social order*. Routledge.
- Kitchin, R. (2014). *The data revolution: Big data, open data, data infrastructures and their consequences*. SAGE.
- Knorr-Cetina, K. (1999). *Epistemic cultures: How the sciences make knowledge*. Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Law, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems Practice*, 5(4), 379–393.

- Lupton, D. (2015). *Digital sociology*. Routledge.
- Marres, N. (2017). *Digital sociology: The reinvention of social research*. Polity Press.
- Mills, C. W. (1959). *The sociological imagination*. Oxford University Press.
- Noble, S. U. (2018). *Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism*. NYU Press.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Crown.
- Salganik, M. J. (2017). *Bit by bit: Social research in the digital age*. Princeton University Press.
- Smith, M. R., & Marx, L. (Eds.). (1994). *Does technology drive history? The dilemma of technological determinism*. MIT Press.
- Van Dijck, J. (2013). *The culture of connectivity: A critical history of social media*. Oxford University Press.
- Weber, M. (1904/1949). *The methodology of the social sciences*. Free Press.
- Winner, L. (1980). Do artifacts have politics? *Daedalus*, 109(1), 121–136.
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.

İLETİŞİM SOSYOLOJİSİNE YENİ YAKLAŞIMLAR AİLE, DİJİTALİZM VE YAPAY ZEKA

